

Stjepan Pavičić

BOSNA: MIGRACIJE*

SAŽETAK

Članak daje sažet pregled migracije na tlu Bosne od kraja srednjeg vijeka do početka 20. stoljeća. Autor dijeli migracijsku povijest Bosne od osmanskih vremena na tri dijela. Prva počinje u doba početnih osmanskih osvajanja i traje do ratova na završetku 17. stoljeća. Druga traje od kraja 17. stoljeća do velike kuge 1733. godine. Treća slijedi nakon velike kuge. U prvom razdoblju starosjedioci, katolici i pripadnici Crkve bosanske, u velikoj mjeri prelaze na islam. U zemlju se useljavaju veće skupine pravoslavnih Vlaha (što je nastavak iz predosmanskih vremena), stanovništvo se urbanizira, dio kršćanskog življa odlazi u susjedne zemlje, a usporedo sa širenjem Osmanskog Carstva i bosanski muslimani naseljavaju susjedne zemlje. U drugom razdoblju muslimanski živalj prvo se smanjuje zbog ratnih gubitaka, ali zatim se, nakon sužavanja osmanskih granica, u Bosnu slijevaju muslimani iz okolnih zemalja, dok iz Bosne odlazi velik dio kršćana. U trećem razdoblju muslimansko stanovništvo pogodeno je kugom, a poslije se u zemlju doseljavaju katolici i pravoslavci, pa se omjer pripadnika pojedinih vjera mijenja.

KLJUČNE RIJEČI: Bosna, Bosna i Hercegovina, povijest, migracija, Osmansko Carstvo

Područje između Drine, Save, Dinare i Une naselila je dinarskoposavska struja hrvatskoga naselja, koja je isto tako zahvatila i zemljište između Dunava, Vuke, Papuka, Pšunja i Save. Govorna značajka te struje bio je ikavski govor i čakavsko narječje, koje je, što je bilo dalje od Dinare i Une, imalo sve više istih bitnih elemenata sa štokavskim narječjem. Sama značajna zamjenica – ča – od vremena pisanih spomenika ne postoji dalje na istok od Pšunja, Unca i istočnoga dijela Dinare, ali se mnoge druge osebuje čakavske odlike tvrdokorno čuvaju na cijelom tom istočnom području dinarskoposavske struje. Osobito se to vidi kod izgovora starih grupa – skj- i -zgj-, -dj-, -lj-, koje naselje te struje po čakavskom narječju govori u obliku -šč-, -žđ-, -j- i -j-, po čemu se potpuno razlikuje od susjednih čistih štokavaca, koji te glasovne grupe izgovaraju: št, žđ, đ i lj. Govorni razvoj naselja na tom području od Dinare do Drine, a prema tome i pripadanje spomenutoj struji, možemo prema sačuvanim pisanim spomenicima pratiti u dovoljnoj mjeri od 13. st. Mnogo nam u tom pogledu pomaže i govor današnjega stanovništva na tom zemljištu, koji je doduše posljedak daljnje razvitka, ali u sebi čuva staru svoju govornu podlogu.

Prema tome govornome stanju utvrdit ćemo u prvom redu, da je ikavsko-čakavska struja u svojem naseljenju zahvatila ne samo Povrbaše i Pobosanje, nego i donje i srednje Lijevo Podrinje i poveći dio toga zemljišta uz gornju Drinu oko

* Rad je ranije objavljen u *Hrvatskoj enciklopediji*, sv. 3. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliotekarski zavod, 1942., str. 128–139 (natuknica: »Bosna i Hercegovina: migracije«). Ponovno ga objavljujemo s dopuštenjem gospode Nade Pavičić-Spalatin, koja je izvršila minimalne jezične intervencije i ispravila neke očite pogreške.

Čajniča i Foče. Na jugozapadnoj strani u Poneretavlju ona je obuhvatila desni dio, ali je prvotno opsezala i lijevu stranu, gdje su Bjelečić, Ulog, Konjic, Podveležje, Stolic i Dubrave bili daleko u srednji vijek ikavski. Jugoistočnije od tih krajeva, uz gornji dio Drine, u sklopu Durmitora, uza Zetu i Moraču, Pivu, Taru, Lim i Ibar nastala je u 12. i 13. st. takva govorna podloga, da se na njoj do svršetka 13. st. s jedne strane razvio jekavski (ijekavski) govor, a s druge strane čisto štokavsko narječje. Pisani spomenici sa toga zemljišta od početka 14. st. donose već pravilne jekavske oblike. Taj novi govor pokazao je odmah u prvom razdoblju svoga opstojanja veliku životnu snagu. Već s kraja 14. i u početku 15. st. počeo je on prodirati prema zapadu i sjeveru u ikavsko, a prema istoku u ekavsko područje. U to vrijeme postoje spomenici sa Lijevoga Poneretavlja, u kojima se miješaju nepravilno ikavski i ekavski govor, čakavsko i štokavsko narječje, u krajevima, gdje su onda s vremenom, postepeno, nadvladali jekavski govor i štokavsko narječje. Taj je proces proveden i u dubrovačkom Primorju, gdje su se oba govora i narječja miješala još u 15. st.

Štokavsko narječje i jekavski govor primili su u 13. st. na tom zemljištu od Zete i Morače do srednje Drine i Ibra i oni mnogobrojni Vlasi, koji su se u tom kraju od starine nalazili, govoreći do 12. st. svoj stari romanski jezik. Već rano u 13. st. ti su Vlasi primili jezik Hrvata, s kojima su nekoliko stoljeća zajednički živjeli, te su u tom stoljeću postali dvojezični. Poslije stanovitoga vremena, a svakako u 14. st., napustili su oni svoj prvobitni romanski jezik, te su ostali samo pri hrvatskom, koji je bio potpuno štokavski, jekavskoga govora i podloge, na kojoj se je nešto kasnije razvila nova štokavska akcentuacija. Ti su zetskopodrinski Vlasi, kako su u svom starom kraju bili razmjerno vrlo mnogobrojni, već u 14. st., prije početka prodiranja Turaka na to zemljište, u svojem pastirskom gospodarstvu prelazili na područja s lijeve strane Drine, u Foču, Čajniče, Goraždu, Višegrad, Rogaticu, Kalinovik i postepeno se naseljavali po tim krajevima. Pomiješavši se u zajedničkom životu u istim socijalnim prilikama sa starosjedilačkim Vlasima toga područja, koji su na tom tlu od starinaca Hrvata primili ikavski govor, s drugim govornim značajkama, imali su prilike, da na njih govorno djeluju. Tako i nalazimo, da su u vrijeme velikih seoba u turskom prodiranju, od 1450. dalje, svi podrinski Vlasi štokavci i jekavci, dok su starosjedioci Hrvati sa toga zemljišta u tom razdoblju još uvijek ikavci s očitim čakavskim značajkama.

Vlasi su bili i prvi, koji su u vrijeme turskoga prodiranja selili u Bosnu u većim skupinama, i onda opet na bosanskom području svojim stalnim kretanjem izazivali pomicanje stanovništva. Vlasi su se u to doba razlikovali po vjeri i po govoru. Oni između njih, koji su živjeli u Poneretavlju i po zemljištu, bližem tima krajevima, bili su katolici ili patareni ikavci, čakavskoštokavskoga govora, kao i Hrvati, s kojima su bili u simbiozi do dolaska Turaka nekoliko stoljeća. Vlasi od Zete, Pive, Tare, Lima i Staroga Vlaha, koji su već od 13. st. bili mnogobrojni, bili su grčkoisotodne vjere, jekavci i štokavci. U svom napredovanju Turci su već u prvim desetljećima 15. st. krenuli ove druge Vlahe, koji su uz njih svom dušom pristali, jer su im donijeli slobodu kretanja, pristup u svoje ratničke organizacije, viši socijalni položaj i izgled na bolje prilike života. Sa svoje strane Turci su odmah iskoristili pozitivne i negativne značajke tih Vlaha, koji su stjecajem prilika i jednakim načinom života

kroz stoljeća na pastirskoj podlozi i na prenošenju trgovine stekli velika iskustva u terenskoj službi, u poznavanju okolnih krajeva i puteva i u vještom prodiranju u tuđe zemlje. Na toj osnovi Turci su te Vlahe ubrzo uzeli u svoju ratnu organizaciju, u kojoj su im trebali poslužiti i kao iskusni prevoznici, prenosnici i inače u različitim podvoznim četama, ali i kao pouzdani članovi uhodarske i izvještajne službe. Živeći kroz stoljeća na najnižem društvenom stupnju, bez svoje zemlje, bez stalnoga doma, u gospodarskom životu uvijek ovisni o ratarskom i trgovačkom naselju, Vlasi su postepeno u sebi stvorili duhovnu podlogu, na kojoj je nastala želja za stalnim imutkom, stečenim na ma koji način. Otuda se kod njih javljaju vrlo često presizanja u tuđe dobro, a na toj osnovi rađala se u njih i čežnja za plijenjenjem, otimanjem i robljenjem. Ratničkim osiguravanjem svojih katuna i turma, mnogim ubojnim napadanjem na ratarska i trgovačka naselja, a osobito čestom vojničkom službom u skupu ili pojedinački kod mnogih velikih posjednika, knezova i vladara svoga kraja Vlasi su stekli i bogato ratno iskustvo, napose u napadanju iz potaje i u četovanju. Turci su sve te pozitivne i negativne značajke uočili već kod onih Vlaha, koje su zatekli u južnijim dijelovima Balkana, u Tesaliji, na Pindu, u Rodopama, oko Skoplja i Kopaonika. Oni su već i dijelove tih još potpuno romanskih Vlaha dignuli i u svojoj ratničkoj organizaciji doveli do početka 15. st. u Lijevo Podrinje i u Stari Vlah. Ali na tom podrinskom, zetskom, poibarskom i starovlaškom zemljištu Turci su našli za svoje vojničke pothvate najbolji vlaški elemenat, od kojega su oni odmah u svojem prvom prodiranju u jugoistočnu Bosnu, a pogotovu u osvajanju daljnjih zapadnijih i sjevernijih bosanskih krajeva načinili u svojoj vojsci izvrsne čete, koje su im služile s jedne strane u podvojnoj i izvještajnoj službi, a s druge strane u četničkim i martološkim odredima. Može se mirne duše utvrditi činjenica, da su Turci upravo s pomoću tih balkanskih, zetskih, podrinskih, poibarskih i starovlaških Vlaha u jednu ruku pokorili istočni dio, a pogotovu osvojili i držali zapadni i sjeverozapadni dio Bosne. Ti su Vlasi ujedno poslužili Turcima u naseljavanju svih slabo nastanjenih bosanskih krajeva, ostajući. kroz nekoliko stoljeća stalno, neiscrpljivo vrelo novih naseljenika.

Prve od tih Vlaha Turci su u većem broju nastanili u rano vrijeme svojega prodiranja u Bosnu po krajevima s lijeve strane Drine od Srebrnice, Vlasenice, Rogatice, Višegrada do Nevesinja, a s tom su seobom zahvatili i Gacko, Bileću i Trebinje. Tako su u prvoj polu 16. st. grčkoistočni Vlasi popunili na tom zemljištu one manje svoje skupine, koje su na pastirskoj podlozi u te krajeve došle još prije turskoga gospodstva. Od toga vremena kroz nekoliko daljnjih stoljeća ta crta od Trebinja do Srebrnice ostaje otvor, kroz koji neprestano ulaze u Bosnu novi Vlasi, ili se sa toga lijevoga Podrinja, od Gacka, Bileće i Trebinja vrše stalne vlaške seobe prema sjeverozapadu, sjeveru i sjeveroistoku Bosne. Ti krajevi zajedno sa zemljištem od Staroga Vlaha preko Ibra, Lima, Morače do Zete, središnje su područje naseljivanja grčkoistočnoga naselja u Bosnu, jer tih seoba nema u tom razdoblju ni iz Mačve, ni Pomoravlja ni drugih strana Srbije. U tom smislu treba shvatiti i Kuripešićev navod, da su u vrijeme turskoga zagospodarenja u Bosnu doselili mnogobrojni Vlasi (Ćići) iz Srbije.

Katolički i patarenski Vlasi stanovali su do dolaska Turaka. najviše na pastirskim zemljama s obje strane Neretve, pa visokim planinama od Dinare do Vrbasa, u sjevernijem dijelu na Grahovu i oko Unca, a po istočnim krajevima po gorskim dije-

lovima od Bosne do Drine. Oni su bili razmjerno mnogobrojni u zapadnijim stranama, a prema Drini bilo ih je više osobito u Glasincu, Boraču, Kalinoviku, Foči i Go-raždu. Kao i svi Vlasi i oni su bili vrlo pokretni, vršeći seobe po svim planinskim dijelovima Bosne, najviše dakako po zemljištu od Dinare do Bosne i Vrbasa bliže moru, prema kojemu su bila upravljana glavna njihova seljenja i radi mogućnosti mijenjanja ljetne i zimske paše i zbog prenošenja i prevoženja trgovačke robe s mora na kopno i obratno. Stalni putovi tih Vlaha vodili su k moru preko Ljubuškoga, Posušja, Imotskoga, dolinom Neretve i preko Dubrava i Hrasna. Njihova su naselja već u drugoj polji 14. st. oko Glamoča, Unca, oko srednjega Vrbasa i u planinskom dijelu Usore bila toliko jaka, da su radi njih podignuti u to vrijeme franjevački samostani u Kninu, Vrhrici, Krbavi, Glažu i Alšanu, koji su trebali da održe katoličanstvo u njih, ili da ih na tu vjeru prevedu. U turskom napredovanju u te krajeve dijelovi tih Vlaha prebjegli su na hrvatsku stranu, osobito oni u zapadnijim krajevima, gdje su doživjeli sudbinu ostaloga hrvatskoga stanovništva. Veći dio njih pristao je odmah uz Turke, te je kasnije u jednom svom dijelu, kada se je izmiješao s podrinskim Vlasima, prešao na grčkoistočnu vjeru i izgubio se u tom vlaškom naselju. I danas još pokazuju mnoga prezimena, napravljena od čistih katoličkih imena, u Vlaha zapadne i sjeverozapadne Bosne, Pounja, Like i kninskoga područja, da su im nosioci nekada bili katolici. U hrvatskom naselju Bosne do turskoga prodiranja nije inače bilo većih seoba. Spomenici su zabilježili, da je jačih pokreta u tom pogledu bilo samo za vrijeme žestokih vjerskih borbi, u kojima su patareni selili iz jednoga kraja u drugi. Takva je veća seoba bogomila bila iz središnje Bosne u Hercegovinu.

Velike promjene u stanovništvu Bosne donijeli su istom prodiranje i gospodstvo Turaka u toj zemlji. Te su promjene toliko velike, da su one iz temelja izmijenile sliku naselja i cijelom su žiteljstvu dale sasvim novu podlogu. One uz to nisu izvršene samo u jednom vremenu, nego su se događale neprestano od početka turske vladavine pa gotovo do njena svršetka. Stoga su posljedici tih promjena u Bosni mnogo veći, nego u ikojem drugom hrvatskom kraju.

Iako se slika naselja bosanskoga mijenjala gotovo neprestano od početka turskoga gospodstva pa do njegova svršetka, opet i to mijenjanje pokazuje tri očita razdoblja, od kojih svako ima svoje značajke, osnovane na velikim i odsudnim povijesnim događajima, koji su duboko zasijecali u bit naroda.

Prvo je razdoblje vrijeme turskoga prodiranja, uvođenja gospodstva i vladanja do katastrofalnih poraza kod Beča, u Mađarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji. U početku toga razdoblja provedeno je glavno muslimanjenje, koje je već samo po sebi donijelo velike promjene, a te su zahvatile i sam smještaj naselja i društvojni dio stanovništva. Na islam su prešli u prvom redu gotovo svi patareni. U 15. st., a osobito pred glavno ulaženje Turaka u središnju Bosnu, pristaše bosanske crkve bile su u staroj Bosni vrlo jake, a u mnogim njenim krajevima i gotovo isključivo stanovništvo. Takva su patarenska područja bila poglavito Podrinje, Vrhbosna, Glinac, Borač, Kalinovik, Nevesinje, Gacko i Bileća. Na tom zemljištu pred turski dolazak gotovo i nije bilo organizacije katoličke crkve. Razmjerno vrlo jaka bila je bosanska crkva i u središnjoj Bosni, u Visokom, Kreševu, Fojnici, Rami, Uskoplju, Travniku, Kotoru, Jajcu, Zenici, Žepču, Maglaju, Gračanici, Solima i oko Olova. Po svim tim krajevima bila

je uređena i katolička crkva, ali su patareni bili mnogobrojniji od katolika, ili su im po snazi bili barem jednaki. Takav je odnos postojao i u Srebrnici i Zvorniku, a po svoj prilici i u Bijeljini. U 15. st. prišli su bosanskoj crkvi u jačoj mjeri i zapadniji dijelovi Bosne, Završje i Dolnji krajevi, u kojima je organizacija katoličke crkve bila slabija. U Posavini, u Poneretavlju i oko Trebinja katolici su bili mnogo jači i na tom zemljištu bila je razmjerno mnogo katoličkih crkava i samostana. Na muslimanstvo prešli su u početku turskoga vladanja i katolici u stanovitu broju, slijedeći u miješanim krajevima primjer svojih susjeda patarena. Kako su među starosjediocima Hrvatima od vremena turskoga gospodstva bile samo dvije vjere, muslimanska ili katolička, u kasnijem dijelu toga razdoblja prelazili su na islam od Hrvata naravno samo katolici. Toga muslimanjenja starosjedilačkih katolika bilo je osobito s kraja 16. st. i kroz cijelo 17. st. O tome postoje donekle i izvještaji katoličke crkvene organizacije.

Do polovine 16. st. već je uglavnom, osim na zemljištu oko Bihaća, bilo svršeno prelaženje starosjedilaca Hrvata u Bosni na islam, te se za to vrijeme mogu utvrditi ovi posljertci: Gotovo potpuno prešli su na muslimanstvo starosjedioci Hrvati u cijelom lijevom gornjem i srednjem Podrinju od Gacka do Srebrnice, u Vrhbosni, Glasincu i Vlasenici, u krajevima, koji su i prvi pali pod Turke. To se ubrzo dogodilo i u Bileći, Nevesinju i Kalinoviku, tako da je starinačko naselje u jugoistočnom dijelu Bosne, prešavši na islam, prišlo Turcima u potpunoj svojoj snazi. S manjim iznimkama izvršeno je muslimanjenje i u Gornjoj Neretvi, na područjima Rame, Duvna, Livna, Glamoča, Ključa, Skoplja, Fojnice, Kreševa, Travnika, Visokoga, Zenice, Žepča, Maglaja, Gračanice, Kladnja, Srebrnice, Bijeljine i Zvornika. Na cijelom tom zemljištu samo je manji dio starosjedilačkoga stanovništva, i to onaj, organizovani u katoličkoj crkvi, ostao pri svojoj vjeri. Prema broju muslimana ti su katolici bili u malom omjeru. Na svakom od tih područja nije bilo, po popisima iz 17. st., više od 100–200 kuća katolika, koji su nešto jači od toga broja bili u to vrijeme samo na prostranom maglajskom i na kladanjskom zemljištu. Sva ta područja sačinjavaju upravo središnju Bosnu, koja je došla pod Turke do g. 1463. Kako se vidi, glavna su muslimanjenja starosjedilaca i provedena na onom starobosanskom području, koje su Turci zadobili u svojim prvim pothvatima na tom zemljištu.

U ostalim obodnim područjima Bosne prema Savi, Sani i Uni stanje muslimanjenja i ostajanja pri katoličkoj vjeri starosjedilaca bilo je nešto drugačije. Ti su krajevi s jedne strane došli kasnije pod tursku vlast, a u drugu ruku u njima je do Turaka bila razmjerno vrlo jaka katolička organizacija, koja je mogla uspješno djelovati i u vrijeme pokreta za prelaženje na islam. Stoga se i dogodilo, da su na tome zemljištu starinci Hrvati već prema prilikama ili u većem ili u manjem razmjeru primali novu vjeru, ili su ostajali pri staroj katoličkoj. Može se utvrditi općenito, da su područja Brčkoga, Gradačca i Dervente u većini održala katoličku vjeru, a sva ostala da su u većem broju prešla na muslimanstvo. To primanje islama ipak nije zahvatilo toliko starosjedilačkoga naselja, kao što je to inače bio slučaj u Bosni. U svakom od tih područja ostala je po koja tisuća kuća katolika, što se dogodilo i u tri zapadna kotara, dubičkom, prijedorskom i novskom. Jedino u četiri najzapadnija područja, krupskom, petrovačkom, bihaćkom i cazinskom, događaji su išli drugačijim tokom. U prvom redu ti krajevi u vrijeme turskoga prodiranja nisu bili sastavni dijelovi Bosne, nego

Hrvatske, te je u njima bila na drugoj osnovi i ratna organizacija, koja se s Turcima borila i njihovo napredovanje stanovito vrijeme zaustavljala. Posljedica je toga stanja bila, da su s toga zemljišta vršena iseljavanja dalje na zapad i sjever, a u borbi bilo je i gubitaka, koji su bili to veći, što je područje dolazilo kasnije pod tursku vlast. Tako su u naselju nastajale praznine, koje su trebali ispuniti doseljenici sa turskoga područja. Na taj je način dolazilo u te krajeve pod turskom vladom u stanovitom dijelu i novo stanovništvo koje je doduše bilo hrvatsko, ali nije bilo starinačko na tom tlu, nego dalje istočnije i jugoistočnije. Prvo su na tom zemljištu Turci osvojili područja Velikoga Pseta, Cvjetnića i Unca, koja su im pala u ruke do 1522, i to bez ikakve borbe, gotovo onako, kako se to provelo u središnjoj i zapadnoj Bosni. Razlika je bila samo u tome, što se jedan dio stanovništva prije prijelaza toga zemljišta u tursku vlast iselio u sjeverozapadnu Hrvatsku i dalje na sjever u Austriju i zapadni dio Mađarske. To su bili članovi hrvatske ratne organizacije i posjedničkoga plemstva, koji su imali dobre veze s organizacijama dalje u Pounju, Lici i Pokuplju. Ostalo stanovništvo dočekalo je tursku vlast i prišlo joj je u punu broju, prešavši i na islam bez iznimaka. Ono je onda organiziralo novu vlast sa središtem u Bilaju i sa jačim tvrđavnim naseljima u Uncu, a u Desnom Pounju u Ostrovici. Na tom zemljištu bilo je odmah u prvim godinama turske vlade razmjerno mnogo muslimanskoga ratarskoga starinačkoga stanovništva, tako te većega doseljavanja iz Bosne nije trebalo ni biti. Na područjima krupskom, cazinskom i bihačkom, koja su Turci zadobili u postepenoj borbi sa značajkom pravoga njihova ratovanja s obilnim četovanjem, plijenjenjem i robljenjem, bilo je mnogo više iseljavanja, a inače su i ratni gubitci bili veći. Ipak je tu ostalo dosta starosjedilačkoga naselja, koje je dočekalo tursku vlast, pristupilo joj, prešlo na islam i unišlo spremno u novu državnu organizaciju. Ali su na tom pounskom zemljištu ostale stanovite praznine i na ratarskom tlu, koje su vlasti ubrzo popunile, kako je rečeno, novim ratarskim doseljenicima iz bosanskih susjednih i podaljih krajeva. Vrlo je jaka značajka toga zemljišta od Cvjetnića do Cazina, da su starosjedioci hrvatski, koji su dočekali tursku vlast, prešli na muslimanstvo u potpunom broju. Katoličku vjeru održalo je jedino u bihačkom području četrdesetak kuća. U tom prelaznju na islam ovo pounsko zemljište sličijem Podrinju od Foče do Srebrnice, Vlasenici, Vrhbosni, Gornjem Poneretavlju, Nevesinju, Gacku i Bileći, gdje su starosjedioci Hrvati isto tako stotinu godina prije u potpunu broju primili muslimansku vjeru i prišli Turcima. Razlika je između ta dva kraja u tome, što su u jugoistočnom dijelu Bosne Hrvati prešli na islam iz bosanske, a u Pounju iz katoličke crkve.

Posavskim i donjovrbaskim područjima odgovaraju po stanju muslimanjenja i ostajanju pri katoličkoj vjeri Srednje i Donje Poneretavlje, Blato, Posušje, Ljubuški, Stolac, Hrasno i Ravno, gdje su hrvatski starosjedioci prelazili na islam, ali su u veliku broju ostajali i katolici. I tu je prije turskoga dolaska bila jaka katolička crkvena organizacija, koja je mogla uspješno djelovati u vrijeme prodiranja Turaka i u prvim desetljećima njihova vladanja.

Muslimanjenje donijelo je u Bosnu u prvom redu velike socijalne promjene, koje su onda bile uzrok manjim kretanjima stanovništva. Muslimani postali su naravnim putem povlašten element, koji je davao ratnike, posjednike, trgovce, obrtnike i slobodno ratarsko naselje. Ratnička organizacija, uvedena gusto po cijeloj zemlji,

izazvala je ubrzo razvijanje pokraj tvrđava trgovačkoobrtničkih podgrađa, iz kojih su opet nastajali veliki i bogati gradovi. Uz obrtnike i trgovce u njih su se naseljavali i posjednici iz okoline, tako te su gradovi dobivali značaj velikih naselja sa mnogo mahala i kulturnih i socijalnih ustanova, čega nije bilo prije Turaka u Bosni. Glavni elemenat odmah su od početka u tim gradovima, sasvim prirodno, bili muslimani, koji su u mnogima od njih bili i isključivo stanovništvo. Naseljavanje tih gradova bilo je, prema tome, prvo veće kretanje naselja u Bosni, koje se osobito osjetilo tamo, gdje su ti gradovi već u početku turskoga gospodstva naglo i nenaravno narasli. U prvom redu to se dogodilo u Vrhbosni, koja je brzo postala središte turske vlasti na prvom osvojenom zemljištu i dobilo novo tursko ime, koje i danas nosi. U 16. st. već je u Sarajevu bilo preko 5000 kuća, gotovo samih muslimanskih. Naglo je porasla i Banja Luka, koja je u tom stoljeću imala nekoliko tisuća gotovo samo muslimanskih domova. Ostali gradovi nisu bili tako veliki u to vrijeme, ali ih je povećani broj imao i po nekoliko tisuća stanovnika. Sarajevo nastanili su u prvom redu naseljeni iz okoline, ali je u tom sudjelovalo i dalje zemljište, osobito Trnovo, Rogatica i Vlasenica. To je glavni razlog, da su upravo na tim područjima nastale praznine, koje su turske vlasti trebale popuniti. Isto je stanje sedamdesetak godina kasnije nastalo i kod Banje Luke, gdje je okolno starinačko stanovništvo sišlo u velikom broju u taj grad, dalo mu muslimanski značaj i održalo ga takvog kroz nekoliko stoljeća, ali je ostavilo iza sebe mnogo puste zemlje, koje je trebalo nanovo naseliti.

Još u vrijeme prodiranja Turaka i u prvih nekoliko godina njihova gospodstva, dok je još provedeno prelaženje na islam i turska se vlast utvrđivala, izvedena je prva veća seoba hrvatskih starosjedilaca iz Bosne u druge susjedne hrvatske krajeve. U njoj su sudjelovali oni, koji su kao članovi ratničkih organizacija, pristajše kraljeva dvora, i kao jači pobornici katoličke crkve bili u borbi i s turskom vojskom i upravom i s patarenskom organizacijom, te su ili morali ostaviti svoju zemlju ili su voljeli seliti, nego živjeti u njoj u novim prilikama. Stoga ta seoba nije provedena u većim skupinama, koje su zahvatile šira područja, nego ili pojedinački ili u manjim skupovima iz različitih krajeva srednje, zapadne i posavske Bosne. Ona je upravljana u primorje, osobito u Split, Šibenik i Zadar, u Senj, Pounje, Pokuplje, sjevernije u Polonje, Zagorje i dalje sjevernije u Porablje i Podunavlje. Preko Save prešli su i veći skupovi, osobito na zemljište, zapadno od Gradiške i Požege. Na to područje stare Križevačke župe izvršene su i veće seobe sa desne strane Save, ali ne poslije pada Bosne, nego u teškim borbama o Jajački banat pod kraj 15. i u početku 16. st. Zabilježeno je takvo veće seljenje prvih godina 16. st., kada su turski vlaški četnici udarali na vrbasku župu, a osobito na Livač i njegovu okolinu. Sa toga zemljišta prebjeglo je tada oko 150 porodica na područje Bijele Stijene, gdje su ti preseljenici od kuge i neimaštine naredne godine većinom propali. Inače su ti bosanski preseljenici velikim dijelom u Pounju, Pokuplju, u Senju i na području oko Knina i Sinja unišili u hrvatsku ratnu službu, po primorju u većim mjestima u trgovce i obrtnike, a gdje su se doselili u većim skupovima, tu su prešli i na ratarsku zemlju, osobito u sigurnijim krajevima. Kao ratari najviše su se i održali, i iz toga bosanskoga raseljenoga naselja ima i danas potomaka u povećem broju u Pokuplju, oko Samobora, a ponešto i u Polonju, zapadnoj Podravini i u Zagorju. Kako

ti bosanski naseljenici nisu nigdje nastupili u većim skupinama, nisu mogli ni održati svoje govorne i etnografske značajke, te su se izgubili u novoj sredini, koja im je očuvala podrijetlo samo u prezimenima. Već u vrijeme doseljenja mnogi su od tih doseljenika dobili toponomastično ime Bošnjak, Bosanac, Bošnja, Bosno ili slično izvedeno, koje im potomci i danas nose kao siguran dokaz, otkuda su došli.

Nešto vremena poslije te seobe, iz Bosne je izvršeno novo seljenje, koje je po svojem obimu bilo mnogo veće, a po svojim posljedicama i puno znatnije, nego ovo navedeno. Može se reći, da je to i bila zapravo prva seoba iz Bosne, koju su izvodile velike skupine sa cijeloga bosanskoga područja, različitoga značaja i jakoga utjecaja na zemljište, na koje su preselile. To je seoba, kojom su veliki brojevi pomuslimanjenih bosanskih starosjedilaca naselili susjedne krajeve, što ih je turska vojska redom poslije pada Bosne osvojila. Naseljavanje tih novih područja bila je državna turska potreba i stvar turske politike, te je ono stoga provedeno s velikom organizacijom i na osnovi bogatoga iskustva, koje su turske vlasti stekle u dotadanjem koloniziranju srednjega i južnoga Balkana. Prema toj dobro iskušanoj osnovi turske su vlasti u novoosvojenim krajevima najprije postavljale jaka tvrđavna naselja, koja su se sastojala od stalnih udomljenih četa, vojnoga, upravnoga i sudskoga činovništva, posjednika na vojnom i upravnom temelju, većega broja članova vojnika, organizacije slobodnih seljaka maloposjednika, koji su zemlju stekli služeći u vojsci, i najposlije od trgovaca, obrtnika i svega onoga stanovništva, koje je potrebno u većem gradskom naselju. Turci su svoje zemlje prema bizantskom uzoru dijelili na sandžake, a ove na pojedine kotare. Svaki kotar imao je barem jednu jaku tvrđavu, koja je bila sjedište vojnih i upravnih vlasti. Pokraj takvih tvrđava oni su i osnivali svoja veća tvrđavna naselja. Njih je, naravno, bilo i pokraj drugih tvrđava u kotaru, koliko su bile očuvane i održavane. Osim tvrđavnoga naselja Turci su u osvojenim krajevima nastanjivali i svoje ratarsko naselje, ako je za to bilo uvjeta. Ratarsko njihovo stanovništvo sačinjavali su uglavnom članovi spomenute organizacije vojnika, koji su dobili u kotaru ratarske posjede, ali su za njih služili stalno u vojsci. U Bosni ta je vojnička organizacija bila vrlo raširena, a iz nje je prenesena i na susjedne osvojene krajeve. Ona je zapravo bila srž muslimanskih starosjedilaca u Bosni, te je i mogla dati najviše preseljenika u druge krajeve, gdje su oni mogli prijeći i u ostale socijalne turske redove. Značajno je, da je za kolonizaciju zapadnijih i sjevernijih hrvatskih krajeva i osvojenih mađarskih područja Turcima mogla u to vrijeme poslužiti jedino Bosna. Nijedna druga susjedna turska zemlja nije u to doba imala veći broj muslimana, koji su mogli sudjelovati u toj turskoj kolonizaciji. Turci su se stoga u tom radu obilno okoristili tom činjenicom, te njihova politika u Bosni nije mogla štetovati ni zbog toga, što se je izvela velika seoba toga državi vjerna naselja u druge krajeve. Treba uzeti na um, da je ta kolonizacija provedena razmjerno i vrlo rano, uglavnom u prvoj polu 16. st., dakle u drugom i trećem naraštaju pomuslimanjenih bosanskih starosjedilaca. Iz tih momenata upravo se i vidi, koliko je to muslimansko naselje u Bosni već u prvom svojem vijeku bilo razvijeno i snažno.

Seoba pomuslimanjenih bosanskih starosjedilaca izvršena je u to vrijeme u sve susjedne hrvatske i mađarske krajeve, koje je turska vojska osvojila i zaposjela. Ona je bila slabija tamo, gdje su starosjedioci i u tim krajevima odmah u početku turskoga vladanja bili prišli novoj državnoj organizaciji i primili islam. To je osobito bio slu-

čaj u Srednjoj Slavoniji, u kojoj je muslimanjenje bilo razmjerno jako, i donekle u Srijemu, gdje je islam primilo mnogobrojno stanovništvo velikih trgovačkoobrtničkih mjesta u Podunavlju i u Fruškoj gori. U jednom dijelu područja između Neretve i Cetine, u Kačića Krajini, Radobilji, Brodariću i u Poljicama, starosjedilačko je hrvatsko naselje napravilo s Turcima ugovor, prema kojemu je ono obećalo vjernost novoj državi, ali je očuvalo svoje povlastice samostalnoga upravljanja, te se nije ni muslimanilo, a opet se s druge strane bosanski muslimani nisu u većem broju među njih naseljavali. Po svim drugim hrvatskim krajevima nastanjivanje bosanskih muslimana bilo je jako, negdje i mnogobrojno, već prema potrebama vojnoga i gospodarskoga položaja. U tom pogledu najjače je ono bilo na područjima, na kojima je starinačko naselje u turskom prodiranju u ratnim gubitcima i iseljavanjem uglavnom nestalo, te su turske vlasti našle puste zemlje. Takva su područja bila između Zrmanje, Gacke i Slunja, zapadno od Cernika i Orljave do potoka Čazme, a donekle i u Zakrču i Lijevom Pozrmanju, gdje je starosjedilaca ostalo malo. Na zemljištu od Krke i Cetine do Gacke i Slunja Turci su naselili veliki broj članova organizacije vojnika, a ti su dobili mnogobrojne puste zemlje, na kojima su se mogli uspješno razvijati. Oni su ubrzo stvorili naselje, koje je tom području dalo značaj muslimanske zemlje, kao što je u 16. st. bila i zapadna Bosna. U to se područje mogu računati i Kosovo i Petrovo polje, Cetina, Zagorje, Imotska i Gorska župa, u kojima je iz turskoga prodiranja ostalo katoličkih starosjedilaca, ali je i pokraj njih i onih, koji su prešli na islam, bilo još dovoljno mjesta i za nove naseljenike. I u te su se krajeve nastanili mnogi bosanski muslimani, tako te je područje od Neretve do Gacke i Slunja u 16. st. imalo muslimanski značaj kao i Bosna. U južnijem dijelu tu su muslimanska jaka naselja bila u Vrgorcu, Imotskom i u njihovoj okolini sa nekoliko tisuća kuća i dobro uređenom vojnom, upravnom i sudskom organizacijom. Dalje sjevernije muslimanska su naselja bila Zadvarje, Čačvina, Radobilja, Kamen, Solin, Klis, Senj, Vrlika i Drniš, te je u tim tvrđavama i po selima oko njih opet bilo nekoliko tisuća muslimanskih domova. Drniš su Turci i osnovali i nadjeli su mu i svoje ime, te se je to novo gradsko naselje sa 400–500 kuća u 16. i 17. st. vrlo napredno razvijalo kao središte plodnoga Petrova polja, na kojem je uz mnogo starosjedilačkih katoličkih bilo i do tisuću muslimanskih porodica. Razmjerno je mnogo muslimanskoga naselja bilo u Zakrču i Pozrmanju, na zemljištu prema mletačkoj granici, koje su Turci i naselili svojim narodom radi obrane i sigurnosti. Tu je muslimana bilo i po tvrđavnim naseljima i po seoskoj ratarskoj zemlji, na kojoj su bili članovi vojnika. Već u 16. st. moglo ih je na tom području zajedno sa jakim stanovništvom u Kninu biti do 5000 domova, koji su cijelom tom zemljištu davali jak muslimanski značaj u svakom pogledu. Iako je na tom području od Neretve do Zrmanje i dosta starosjedilaca prešlo na islam, ipak su većinu muslimanskoga stanovništva činili bosanski doseljenici, koji su na to pogranično zemljište donijeli tursku državnu misao.

Područje od Gračaca i Zvonigrada do Gacke i Slunja Turci su naselili svojim narodom nešto kasnije, nego ono ispod Zrmanje, ali je i tu kolonizacija bila svršena do 1580. Ona je bila razmjerno i jača, jer je morala nastaniti zemljište, na kojem starosjedilaca gotovo nije ni ostalo, te na njem i nije bilo muslimanjenja, osim možda u maloj mjeri. Tu je, prema tome, Bosna dala malone cijelo muslimansko

naselje, kojega je po gradovima i po selima u 17. st. bilo 5000–6000 kuća. One su Lici i Krbavi udarile značaj prave muslimanske zemlje, o čemu su ostali i povijesni i predajni dokazi. To područje od Neretve do Gacke i Slunja mogli su uglavnom naseliti muslimani iz zapadne Bosne, koji su mu bili i najbliži. To nam dokazuje i činjenica, što se na cijelom tom zemljištu u 17. st. nalazilo malo muslimana, iako je na njem islam primilo u 15. st. gotovo cijelo starosjedilačko stanovništvo. Otuda se opet razabira, da je u nove krajeve iz toga dijela Bosne preselila većina muslimana, što su oni načinili ili prema programu turske vlasti ili vučeni željom za boljim zemljama. Na taj su način ostala sa malo naselja prostrana područja Hlivna, Kupresa, Duvna, Glamoča, Jajca, Varcar Vakufa, Grahova, Unca, Ključa, Sanskoga Mosta i Bilaja. Puste zemlje tražile su novo naselje, koje su turske vlasti u 16. st. i dovele.

Slavonija je pred tursku katastrofu pod kraj 17. st. imala jedno 100.000 muslimana, od kojih su na tome zemljištu mogle dvije trećine biti starosjedilačke, a jedna trećina podrijetlom uglavnom iz Bosne. U 16. st. Turci su držali između Save i Drave i područje od Ilove do Čazme, na kojem su jaka muslimanska tvrđavna naselja bila u Čazmi, Moslavini, Jelenskoj, koja su oni do kraja 16. st. napustili. Seljačko stanovništvo bili su muslimani u Slavoniji oko Požege, Kutjeva, Kaptola, Velike, Cernika, Pleternice, Gradišća, Orahovice i Mikleuša, a svugdje drugdje u toj zemlji držali su oni gradove, od kojih u većini i nije bilo kršćana. Muslimanski značaj imali su spomenuti krajevi od Gradišća do Cernika i dalje na zapad oko Sirča, Podravine od Virovitice do Moslavine, Podunavlja od Dalja do Zemuna i Fruška gora od Iriga do Rače i Mandelosa. Na cijelom slavonskom području sačinjavali su muslimani oko 50%, i to, kako se vidi, uglavnom gradsko naselje, u kojem su imali veliku većinu. Slavoniju su naselili, po naravi stvari, muslimani iz bližih joj krajeva Bosne, u prvom redu Posavine i sjevernijih dijelova zemlje.

U Madžarskoj bilo je muslimansko stanovništvo u 16. i 17. st. razmjerno vrlo gusto. To je tražila i turska državna politika, a i bogatstvo zemlje vabilo je doseljenike. Broj muslimana na tom turskom dijelu Madžarske u 17. st. išao je u nekoliko stotina tisuća. Uglavnom su to bila tvrđavna naselja s mnogobrojnim stanovništvom, ali je muslimana bilo i po trgovištima i većim selima. Osobito su njihova naselja bila jaka prema granicama, oko Kaniže, Sigeta, Boboče, Pečuha, Vesprima, Višegrada, Ostrogona, Stolnoga Biograda, u cijelom Podunavlju i Potisju i u Banatu. Ti su muslimani, kako se vidi iz različitih spomenika, govorili ili hrvatski ili madžarski, bili su, dakle, ili doseljenici ili pomuslimanjeni madžarski starosjedoci. Ovih drugih bilo je pogotovu u sjevernijim krajevima zemlje, gdje je prilaženja turskoj državnoj politici i prelaženja na islam među Madžarima bilo u jačoj mjeri. Hrvatskim jezikom govorili su muslimani u cijelom Podunavlju i u južnijim dijelovima oko Kaniže, Blatnoga jezera, Pečuha, Subotice, Sombora i u Banatu, ali je tih hrvatskih muslimana bilo i inače po cijeloj turskoj Madžarskoj. Po podrijetlu ti su muslimani mogli biti iz Bosne i Slavonije i donekle od hrvatskih starosjedilaca sa toga madžarskoga tla. Svakako je prve hrvatske muslimane Madžarskoj dala Bosna, kako je to tražila turska državna politika i jer su samo otuda u prvim godinama turskoga gospodstva u Madžarskoj mogli dolaziti pouzdani naseljenici. Kada su se kroz neko vrijeme državotvorni pokazali i slavonski starosjedoci muslimani,

smješteni su i oni po turskim mađarskim krajevima, gdje je to trebalo. Ipak Slavonija nije mogla za tu kolonizaciju dati ni iz daleka toliki broj naseljenika, jer ih je zapravo i sama trebala, a Bosna je u 16. st. bila izrazita muslimanska zemlja. Veći dio hrvatskih muslimana u turskoj Mađarskoj bio je, prema tome, iz Bosne, a broj onih, koji su to naselje u 16. st. osnovali, morao je iznositi nekoliko desetica tisuća. U tako velikoj i važnoj kolonizaciji sudjelovali su poprečno svi bosanski krajevi, kako je to, naravno, tražila i služba ratničke organizacije, ali su sjeverniji dijelovi svakako dali više naseljenika, a to se vidi i otuda, što su oni do konca 16. st. izgubili veći dio svoga muslimanskoga stanovništva.

Najposlije bosanski muslimani sudjelovali su i u naseljavanju jednoga dijela tvrđavnoga muslimanskoga naselja u Srbiji, kao što su oni iz Hercegovine dali stanovit broj naseljenika Crnoj Gori. U Srbiji je razmjerno bilo malo muslimanjenja, te su osnovna tvrđavna naselja utemeljili kolonisti iz Turske i južnoga Balkana. U njih su postepeno ulazili, osobito po zapadnijem području, Bosanci, koji su u drugoj polji 17. st. i u 18. st. tima podrinskim krajevima davali i bosanski muslimanski značaj. U toj kolonizaciji sudjelovalo je najviše bosansko Podrinje od Bijeljine dalje na jug, te je to zemljište i u tome naseljavanju izgubilo dosta od svoga starosjedilačkoga muslimanskoga stanovništva. Tako je opet ono područje od Nevesinja, Uloga i Gacka do Trebinja, koje se u većem razmjeru pomuslimanilo do konca 15. st., a koje je inače sudjelovalo i u drugim muslimanskim seobama na sjever, dalo glavni dio muslimanskom naselju u primorju oko Kotora i Dubrovnika, a ojačalo je i velika trgovišta i tvrđavna podgrađa u Crnoj Gori, gdje njihovo hrvatsko podrijetlo ističe još u drugoj polji 17. st. turski zemljopisac Evlija Čelebija.

Radi toga velikoga naseljavanja u 16. st., a produženoga u stanovitoj mjeri i u 17. i donekle i u 18. st., u kojem su iz Bosne odselile dobre dvije petine tadanjih pomuslimanjenih hrvatskih starosjedilaca, ostali su veliki dijelovi te zemlje sa razmjerno malo stanovništva, a u svim krajevima uopće umanjio se broj naselja. Najmanje je raseljenika u tim seobama dala središnja Bosna, područje od Travnika, Zenice, Vareša i Olova do Konjica i Bugojna. S druge strane najviše su raseljeni pri tom obodni krajevi: Posavina, Podrinje, Pounje, Posanje, planinski sklop kraj Dinare i zemljište od Gacka do Trebinja. Od svih tih dijelova Bosne sa najmanje stanovništva poslije toga velikoga raseljavanja ostalo je sjeverozapadno područje, do crte, potegnute od Duvna preko Donjega Vakufa na Tešanj pa odonud međom između Prnjavora i Dervente na Brod. Na istočnoj strani gotovo su takvu istu sudbinu imala područja Srebrnice, Vlasenice, Zvornika, a osobito Bijeljine.

Velike praznine u stanovništvu Bosne, koje su tim seobama pomuslimanjenih hrvatskih starosjedilaca u 16. st. u druge krajeve nastale, turske su vlasti ubrzo ispunile novim doseljenicima, i tako je u to isto vrijeme poslije iseljavanja muslimana provedeno u Bosnu i novo useljavanje, koje je bilo toliko dobro organizirano, koliko i ono prvo. Turske su vlasti u koloniziranju imale već velikoga iskustva, a pogotovu kada se radilo o naseljavanju Vlaha, kao što je bio u ovoj prilici slučaj. Spomenuto je već, da su Turci u svojem prodiranju prema Drini i u osvojenju prvih bosanskih, jugoistočnih krajeva pokrenuli iz Poibarja, Polimlja, Potarja i desnoga Podrinja mnogobrojne grčkoistočne Vlahe, koji su do tog vremena već bili napustili svoj prvobitni

romanski jezik i prešli potpuno na štokavsko narječje i jekavski govor, te su ih počeli nastanjivati po Lijevom Podrinju. Tu su se ti Vlasi naselili uza starosjedioce Hrvate u stanovitu broju, iako još nije bilo izvedeno iseljavanje tih starinaca. Kada je onda otuda iz Lijevooga Podrinja, iz Borača, Glasinca i Vrhbosanskoga polja nastalo veliko saseljavanje u Vrhbosnu, koja se počela naglo razvijati kao vojničko i upravno središte osvojenoga područja, na prazna su mjesta vlasti nastanjivale nove prekodrinske i starovlaške Vlahe, te je tako postepeno to zemljište jugoistočno i istočno od Vrhbosne, potonjega Sarajeva, postajalo stjecište grčkoistočnih Vlaha, koji su stajali u službi turske ratne organizacije. Povezani s mnogobrojnim Vlasima sa desnoga Podrinja, Poibarja i iz Staroga Vlaha oni su u to vrijeme odsudnoga odlučivanja o mnogim hrvatskim krajevima bili skupljeni na tome području, spremni da budu upotrijebljeni i u ratnoj organizaciji protiv tih krajeva i za potrebe naseljavanja na njima. Turske su ih vlasti ubrzo trebale i za jedno i za drugo. Čim su Turci 1463. osvojili i cijelu srednju, jugozapadnu i velik dio sjeverozapadne Bosne, te su doprli do Dinare, Grahova, izvora Unca, gornje Sane i Jajca, oni su na pograničnim svojim područjima uzduž te crte uredili krajinu, u koju su uz jaku redovitu vojsku, prema svome starome iskustvu, smjestili i mnogobrojne neredovite čete, koje su se sastojale od uhodarskih, četničkih i martoloških odreda. Njih su u jednom dijelu sačinjavali za to posebno izvježbani ratnici iz južnoga Balkana i Anatolije, ali su im glavni dio bili upravo Vlasi, koje su Turci u toj službi upotrebljavali već u osvajanju jugoistočne Bosne, Vrhbosanja i u ratovanju iz 1463. Stoga su turske vlasti, čim su se prilike poslije pohoda Kralja Matije na granici turskoga bosanskoga područja smirile, u tu Krajinu naselile u stanovitom broju, prema svojoj potrebi, Vlahe u prvom redu sa svojega starijega zemljišta od Kopaonika, Staroga Vlaha, Poibarja, Polimlja, Potarja, od Pive i sa desne strane Drine, koji su im bili prišli još u početku 15. st., a onda ponešto i njihove raseljenike iz Lijevooga Podrinja, Vrhbosanja, Glasinca i Borača, koliko su ih mogli dignuti iz tih krajeva, da ne šteti njihova ratna organizacija. Tada su Vlasi pomaknuti dalje prema Savi na zemljište oko planine Ozrena, na područje Žepča, južnoga dijela Tešnja, oko Kotora, a osobito u planinski dio jugozapadne i sjeverozapadne Bosne na Kupres, Glamoč i Hlivno, na visoka polja prema Grahovu, Uncu i Jajcu i dalje na sjever u Posanje oko Ključa i Kamengrada. Isprva su ta vlaška naselja bila slabija, ali su postepeno pojačavana, kako se i turska vlast učvršćivala. U osvajanju daljnjih hrvatskih krajeva već su ti Vlasi obilno sudjelovali, a pogotovu u ratovanju u prvim desetinama 16. st., kada su Turci osvajali područje oko Cetine, Zakrče, Knin s okolinom, Grahovo, Unac, Bjelajsko polje, Jajačku i Srebreničku banovinu i Slavoniju od Zemuna do Bosuta. Kako je koji od tih krajeva osvojen, tako su turske vlasti u njega nastanile i svoje Vlahe, ili iz njihove matice u Podrinju ili iz već naseljenih zapadnijih i sjevernijih bosanskih dijelova. No osvajanja u Pounju i zapadnoj Slavoniji Turci su provodili već uglavnom samo s pomoću tih Vlaha, koji su u turskim pograničnim krajevima u krajiškim ratnim organizacijama postali izvanredno pokretan element. Kada su onda mnogobrojni pomuslimanjeni hrvatski starosjedioci iz gotovo svih dijelova Bosne ostavili svoje staro zemljište i naselili se po novoosvojenim hrvatskim i mađarskim područjima, što je uglavnom provedeno dijelom u prvoj, a od česti i u drugoj polu 16. st., na prazne su zemlje u organiziranoj seobi Turci kolonizirali opet u velikoj množini svoje Vlahe, koji su tada svojim naseljem zauzeli

velike dijelove Bosne. To je bila vrlo jaka kolonizacija, koja je svojom snagom odgovarala velikom naseljavanju pomuslimanjenih starosjedilaca, što joj je i bilo uzrok. Za nju su Turci pokrenuli i svoje daleke Vlahe iz nutrinje Balkana, Macedonije, Zagore, Kopaonika, iz durmitorskoga sklopa, od Drima, Prizrena i Peći, od kojih su mnogi jedva napustili svoj prvobitni romanski značaj. U toj kolonizaciji nastanjeni su naravnim putem najviše oni dijelovi Bosne, koji su za muslimanske emigracije najvećma ostali prazni. To su bili svi krajevi na sjeverozapad od ceste Glamoč, Jajce, Tešanj i Prnjavor i donje Podrinje od Srebrenice do Save. Dakako da su u toj velikoj seobi srednjobalkanskih Vlaha povećane skupine toga naroda dobili i srednje i donje Podrinje, Vrhbosna, Glasinac, Borač, Nevesinje, Gacko i Bileća, jer su ta područja izgubila razmjerno mnogo stanovništva u dotadanjim vlaškim seobama. Tako je to područje Sarajevu na jugoistok i istok ostalo i dalje otvor, kroz koji su u Bosnu mogli ulaziti novi vlaški doseljenici. Od toga vlaščkoga naselja u Podrinju i onoga uz Savu, uz Vrbas, Sanu, a pogotovu sa visokih polja oko Grahova, Glamoča, Unca i Bjelaja izvršene su i seobe u srednju i zapadnu Slavoniju, u Pounje, u Liku i Krbavu, u Kninsko polje, Zakrče i Pozrmanje. Otuda se vidi, kolike su velike i mnogobrojne skupine Vlaha izveli Turci u toj kolonizaciji iz nutrinje Balkana. To se tamo osjetilo, jer su na pojedina mjesta iseljenih Vlaha došli Arnauti i rasni Turci.

Pod konac 16. st., kada su i emigracije pomuslimanjenih hrvatskih starosjedilaca i kolonizacija Vlaha bile u glavnom svršene, postoje već i prve sigurne vijesti o stanju naselja u Bosni. One potječu od ljudi, koji su tu zemlju dobro poznavali, jer su u njoj živjeli i djelovali. Prema tima podacima, u to su vrijeme veliku većinu bosanskoga stanovništva sačinjavali muslimani, a ostala manjina bili su katolici i grčkoistočni. Muslimana samih bile su tri četvrtine cijeloga naselja, a imali su oko 80.000 kuća. Već u to vrijeme držali su oni sve gradove i sva velika trgovišta. Katolici, koji su i tada bili najjači u Posavini, srednjem dijelu zemlje i u Poneretavlju, imali su jedno 12.000 domova, većinom po selima. Grčkoistočnjaci, koji su se u spomenutim seobama naselili u pojedinim dijelovima Bosne, bili su u to vrijeme jaki oko 14.000 kuća, a živjeli su ili oko središta ratničke organizacije, kojoj su pripadali, ili podalje po planinama na pastirski vlaški način. Uglavnom su već tada živjele izmiješane ili sve tri vjere ili barem po dvije.

Doseljenje Vlaha u velikim skupinama osjetilo se već i pod konac 16. st. i govorno u onim krajevima, u kojima su oni u izmiješanom naselju sačinjavali razmjerno povećani dio stanovništva. Ti turski Vlasi od Pive, Tare, Lima, durmitorskoga sklopa, od Ibra i Staroga Vlaha, kada su napustili svoj prvobitni romanski jezik, bili su po svom primljenom jeziku čisti štokavci, jekavci i novoga naglašivanja, kao što su toga govora bili i starosjedoci Hrvati jugoistočno od Neretve. Ali u Lijevoj Podrinju, Vrhbosanju i dalje na sjever i zapad u vrijeme doseljavanja tih Vlaha govorilo se štokavskočakavsko narječje, ikavski govor i staro naglašivanje, po čemu su se onda ta dva naselja, staro i novo, kroz 16. st. i razlikovali. Jekavski govor i štokavsko narječje počeli su već i prije toga stoljeća velikom snagom prodirati s juga od Trebinja, Ljubinja, od Bileće, Nevesinja i Gacka prema sjeveru na Konjic, Bilemić, Trnovo, Kalinovik i u Vrhbosansko polje. Napredovanje toga govora pospješilo se onda još u većoj mjeri, kada je u nastupu turskoga gospodstva povećani

broj starosjedilaca iz tih južnijih jekavskih krajeva preselio u sjevernije dijelove u organiziranju vojske i uprave. To se osobito dogodilo u samoj Vrhbosni, potonjem Sarajevu, u koju se već u drugoj poli 16. st. počeo nastanjivati mnogi narod iz svih okolnih krajeva, pa i iz tih južnijih i sa dubrovačkoga primorja. Utjecaj jekavskoga govora morao je naravnim putem u 16. st. i na taj način porasti, a tada je on počeo dolaziti i sa strane doseljenih Vlaha, te je njegovo djelovanje u gdje kojim podrinskim i Podrinju susjednim krajevima i podvostručen. Uza sve to ikavski se govor odupirao tome utjecaju i u 16. st. ekavski je izgovor kod starosjedilaca napredovao najjače u srednjem i donjem Podrinju i u najbližem zaleđu toga područja oko Kladnja, Olova, Vareša, oko Soli i Bijeljine, gdje je jekavskih došljaka bilo razmjerno prema preostalim starosjediocima najviše. Iz okoline Vareša i Olova bio je pisac Matija Divković, koji se rodio u drugoj poli 16. st. u starosjedilačkoj porodici. U svojim djelima piše on ikavski i jekavski, te je tako ostavio jasan dokaz, da su hrvatski starinci toga kraja već u to vrijeme počeli prelaziti na jekavski govor, koji se tamo već dulje vremena čist govori. Brže je napredovanje toga govora bilo i u gornjem Poneretavlju u Kalinoviku, Bjelemlu i Konjicu, jer je prodirao iz svoje matice neposredno. Vrhbosansko polje, Foča i Goražda u to su vrijeme lakše odolijevali snažnom djelovanju toga, novoga govora, svakako zbog toga, što su u tome području starosjedilačka ikavska naselja muslimana bila gusta i zbijena, a novi doseljenici bili slabiji po broju i po utjecaju. U katoličkom stanovništvu u Sarajevu već su u drugoj poli 16. st. bili jaki Dubrovčani, Popovljani, Trebinjci i Stolčani, koji su u tome trgovačkome i obrtničkome središtu našli dobre uvjete života. Oni su u to naselje donosili jekavski govor, koji se iz tih godina već nalazi u pisanim spomenicima katolika sarajevskih.

U 17. st. do velikoga ratovanja od 1683. do 1699. vršene su i dalje promjene u naselju bosanske, samo ne od toliko velikoga značaja kao u 16. st. Muslimani preseljavali su u manjem broju u susjedne zapadne i sjeverne krajeve, osobito u Mađarsku. U početku 17. st. oni su naselili sa zemljišta Posanja, od Ključa i Lijevooga Povrbasja, Bihać i okolno Pounje, a nešto kasnije i Kladušu s okolinom. To novo muslimansko naselje obuhvatilo je prostrano područje od Dreznika, Furjana, Cetina, Kladuše i Zrina do Bužima, Cazina, Ripča, Sokolca i Izačića. Nešto starosjedioci, koji su poslije prijelaza pod tursku vlast pomuslimanjeni, nešto novi muslimanski doseljenici dali su tome zemljištu potpuno muslimanski značaj, koji je u bosanskom dijelu očuvan sve do danas. Turci su s tim mnogobrojnim muslimanskim naseljem osnovali tu i poseban sandžak, koji je u turskoj ratnoj organizaciji i politici imao značajnu ulogu. U tom stoljeću bilo je i dalje prelaženja starosjedilaca katolika na islam, samo u manjoj mjeri nego u 16. st. Mnoge od tih slučajeva zabilježili su franjevci u svojim izvještajima i zapisima. Iz njih se vidi, da je toga muslimanjenja bilo i u tom razdoblju u cijeloj Bosni, a osobito u Hercegovini, gdje je neko vrijeme bila nestašica katoličkoga svećenstva. Zabilježen je u drugoj poli toga stoljeća velik porast muslimana i u Posavini od Brčkoga do Dervente. U druge susjedne krajeve selili su u tom stoljeću i bosanski katolici, koje su na svoje nove posjede mogli prevesti i turski veliki posjednici, a opet s druge strane uklanjali su se sa zlih prilika na bolje i sami katolici, ako su našli za to pomoći na zgodnijim posjedima u susjednim turskim pokraji-

nama. Poznato je takvo naselje bosanskih katolika u Mohaču, koje je 1626. zabilježio Atanasije Đurđević. Ono je imalo i svoga župnika svjetovnjaka. Bosanskoga podrijetla bit će i ona hrvatska naselja oko Lipove i Radne, oko Feldvara i ponešto oko Karaševa, sve u istočnoj Madžarskoj. Bosanski biskup fra Marijan Maravić u svojem opisu Bosne iz 1655. navodi, da je u deset posljednjih godina (1645–1655) preselilo iz Bosne više od 2000 katoličkih porodica, koje su se naselile po Ugarskoj. U toj seobi moglo je Bosnu napustiti preko 10.000 katolika, što je razmjerno za katoličko naselje bio velik broj. Kao razlog seljenja spominje biskup teške nevolje tih godina. U to su vrijeme nestale neke katoličke župe, koje su do 1640. postojale. Svakako je tome ta seoba bila razlog. Iz toga se vidi, i iz kojega je kraja ona bila izvedena. Uglavnom je to bilo područje istočne Bosne od Vareša i Olova na sjever do Save.

U tom stoljeću poraslo je u ovećoj mjeri u Bosni vlaško naselje. Ono je umnažano neprekidnim seobama sa područja južno i južnoistočno od Drine, koje su Turci neprestano dovodili u Bosnu, da pojačaju svoju ratnu organizaciju i nasele prazne zemlje. Zabilježena su u to vrijeme veća naseljavanja Vlaha po zapadnijim bosanskim dijelovima, osobito u Posanju, onda u novonastanjanom Pounju i oko Kladuše. Veće skupine Vlaha dovedene su u prvoj poli toga stoljeća i u Podrinje, u Srebrenicu, Vlasenicu, Zvornik, Bijeljina, a u drugoj poli umnoženo je vlaško naselje i oko Soli i u Brčanskoj Posavini. U nekoj mjeri Vlasi su i preseljavani iz Bosne u susjedne turske zemlje. Turci su ih po potrebi naseljavali po martološkim službama u Slavoniji, Madžarskoj, Lici, Krbavi, oko Knina, u Pozrmanju i Zakrču, gdje su oni svuda pojačali već stara vlaška naselja iz 16. st. Ipak je svako vlaško preseljenje moglo biti nadomješteno novim doseljenjem Vlaha iz Prekodrinja i daljnje nutrinje Balkana, čime su se turske vlasti obilno služile. Tako ćemo utvrditi činjenicu, da su u 17. st. u Bosni osim naravnim porastom muslimani porasli prelazanjem na islam, Vlasi doseljavanjem, a starosjedioci katolici da su umanjani s jedne strane muslimanjenjem, a s druge seobom u druge krajeve. Iz toga stoljeća postoje već opširniji izvještaji o stanju naselja u Bosni, a pogotovu katoličkoga. Svi oni navode, da muslimana ima u zemlji velika većina. Prema opisu Petra Masarechija iz 1623. i 1624. muslimani su u Bosni imali tri četvrtine od cijeloga stanovništva. Atanasij Đurđević, opisujući Bosnu u svom putopisu iz 1626, kazuje, da u njoj muslimana ima mnogo veći broj nego katolika i grčkoistočnih. Iz istoga je vremena opis te zemlje od Tomka Marnavića, prema kojemu muslimani imaju dvije trećine od svega naselja. Iz polovine 17. st. postoji opis Bosne od biskupa fra Marijana Maravića. Za muslimane navodi, da sačinjavaju veći dio bosanskoga stanovništva. O razmjeru između starosjedilaca katolika i doseljenih grčkoistočnih Vlaha svi ti izvještavači kazuju, da je broj grčkoistočnih veći od broja katolika. Samo Petar Masarechi nalazi, da su katolici za polovinu jači od shizmatika. Svakako njegov izvještaj u tome navodu nije potpun, jer nije, po svoj prilici, uzeo u obzir i sjeverozapadni dio Bosne, koji je, valjda, računao u izvanbosansko područje. Iz toga stoljeća postoje već i točne brojidbe, doduše samo katolika, ali prema broju njihovu možemo približno odrediti i jakost naselja muslimanskoga i grčkoistočnoga. Pod konac 16. st. bilo je u Bosni okruglo 50.000 katolika, kako to donosi bosanski biskup fra Franjo Baličević u svojem opisu Bosne iz 1600. Tome treba do-

dati jedno 10.000 katolika u Hercegovini, tako da je na bosanskohercegovačkom području u to vrijeme bilo oko 40.000 katolika. U početku 17. st. od toga je broja otpalo 7000 katolika, koji su, po tvrđenju Petra Masarechija, primili islam. I pokraj daljnega prelaženja na muslimanstvo i stanovitoga iseljavanja katolici su do 1655. u Bosni porasli na 59.000, a zajedno sa Hercegovcima dosegli su i 80.000. Taj broj od 1655. navodi bosanski biskup u svojem opisu Bosne. Dvadeset godina kasnije točnu je brojdbu katolika u Bosni proveo bosanski biskup fra Nikola Olovčić. On je u toj zemlji našao u dijeljenju sv. potvrde od 1672—1675. katolika 75.000, kojemu broju treba dodati i jedno 25.000 u Hercegovini, tako da je u to vrijeme na cijelome bosanskohercegovačkom području bih oko 100.000 katolika. Prema tome broju katolika moglo je grčkoistočnih biti jedno 120.000, a muslimana do 450.000. To je bila snaga naselja u Bosni pred veliko ratovanje od 1683. do 1699, koje je donijelo opet velike promjene u bosanskom stanovništvu.

U 17. st. napredovao je jekavski govor dalje u onim krajevima, u kojima je počeo djelovati još u 16. st. To su bili Podrinje, srednje Poneretavlje oko Bjelemića i Konjica i susjedni nutarnji dijelovi. Utjecaj doseljenih jekavaca morao je za to vrijeme biti još jači, jer su oni u 17. st. ojačali osobito u Lijevom Podrinju, i to pogotovu u dijelovima od Srebrnice i Vlasenice na sjever. Jekavci su tada zahvatili u većem broju i kladanjsko, soljansko, maglajsko, gradačačko i brčansko područje, gdje su do toga vremena starosjedioci muslimani i katolici bili u velikoj većini. Snaga jekavskoga govora brzo se pokazala u tom sjeveroistočnom dijelu Bosne. Pod njegovim utjecajem počeli su starosjedioci katolici i muslimani prelaziti i na jekavski izgovor, i kao uvijek u tom položaju, najprije na nepravilno miješanje starih ikavskih i novih jekavskih oblika, a onda na pravilnu upotrebu jednoga izgovora u kratkim, a drugoga u dugim slogovima. Ono prvo stanje prelaženja na jekavski govor prvi je stupanj pri tome, a ovo s pravilnom upotrebom drugi stupanj. U tom govornom razvitku treći stupanj označuje potpuni prijelaz na jekavski izgovor u kratkim i u dugim slogovima. Na prvom stupnju toga razvitka bio je pisac fra Matija Divković iz okoline Vareša i Olova, koji je književno radio pod kraj 16. i u početku 17. st. Na tom istom govornom stupnju nalazio se fra Stjepan Matijević, rodnom iz Tuzle, koji je bio nešto mlađi od Divkovića. Njegov jezik dokazuje, da je djelovanje jekavskoga govora bilo zahvatilo i područje Soli (Tuzle) već s kraja 16. i u početku 17. st. Nešto kasnije u tom stoljeću razvio se na tom području sjeveroistočne Bosne i drugi stupanj toga razvitka. Starosjedioci katolici i muslimani prešli su na potpuno pravilni jekavski izgovor u kratkim slogovima, a ostali su uza stari ikavski samo u drugim slogovima (dite-djeteta). Taj razvitak bio je u to vrijeme zahvatio područje kladanjsko, soljansko, gračaničko, bijeljinsko, brčansko, gradačačko i s lijeve strane rijeke Bosne derventsko. Nemamo dokaza, da se to dogodilo i u zvrničkom i vlaseničkom kotaru, ali je to i za njih vjerojatno, jer je taj razvitak naravan. On se, na primjer, i danas provodi u kotaru visočkom i žepačkom, gdje starosjedioci muslimani i katolici, pod utjecajem doseljenih jekavaca i već ustaljenoga jekavskoga govora u susjednom Varešu, Kreševu, Fojnici i u Sarajevskom polju, imaju u kratkim slogovima stari ikavski izgovor, ali su u dugim slogovima već proveli pravilan jekavski govor (dica-dijete). Visočki i žepački starosjedioci imali su, prema tome, obratan razvitak u reflektiranju staroga glasa jata nego njima susjedna sjeveroistočna Bosna. Dokaz za spomenuti razvitak

drugoga stupnja primanja toga jekavskoga govora u sjeveroistočnom dijelu Bosne daju nam mnogobrojni preseljenici iz toga kraja na lijevu stranu Save u Slavoniju. Kamo su se god oni naselili u jakim skupinama, govori se taj polujekavski govor, dok su starosjedioci, koje su oni u većem broju zatekli, ostali pri svom starom čistom ikavskom govoru. Danas se u Slavoniji polujekavski taj izgovor nalazi u Posavini od sela Račinovaca prema bosanskom Brezovu Polju do sela Dubočca, zapadno od Broda. U nutrinji Slavonije zahvaća taj govor uz male iznimke cijeli đakovački i brodski kotar i dio požeškoga oko Ruševa. Zbog tolikoga raširenja toga govora mora se doći do zaključka, da su bosanski polujekavci na susjedne slavonske ikavce djelovali još prije svoje seobe sa svoga zemljišta u Bosni, živeći u velikom doticaju sa starosjedilačkim naseljem u Slavoniji. Značajno je, da jekavski govor nije u 17. st. još potpuno osvojio gornje Lijevo Podrinje, iako mu je ono bilo na udaru još od 14. st. Foča, Čajniče i Gorazda u svojem starosjedilačkom muslimanskom dijelu još su u tome stoljeću ikavski i nalaze se na prvom stupnju miješanja s doseljenim jekavcima. Sarajevo i Sarajevsko polje još su u to vrijeme ikavsko područje, koje se naslanja na ikavsko Visoko, Kreševo i Fojnicu. Tu su jekavci jedino doseljenici iz južnijih krajeva.

Početak velikoga ratovanja od 1683. do 1699. zatekao je Bosnu sa razmjerno dosta stanovništva, koje je bilo pravilno raspoređeno po zemlji. To dugotrajno i krvavo vojevanje opet je zaustavilo daljnji naravni razvitak naselja u njoj, izazvavši velika seljenja i u samu zemlju i opet iz nje u susjedne krajeve. Tako je nastao i drugi razmjer stanovništva po vjerama i podrijetlu, a opet i drugi raspored po gustoći naselja.

U samom ratovanju stradali su uglavnom sjeverni dijelovi Bosne, Posavina i nešto susjednoga zemljišta pokraj nje prema nutrinji, i donje i srednje Podrinje. Austrijska vojska pošla je i dolinom rijeke Bosne i popalila je Sarajevo, ali u središtu zemlje i u južnijim krajevima nije bilo veće ratne nevolje. Velike gubitke imalo je muslimansko naselje u Pounju oko Vranograča, Cazina, Bihaća, Krupe, Novoga, Blagaja, Prijedora, Kamengrada i Majdana, gdje je život izgubilo i preko 20.000 muslimana, a uz to su ognjem i rušenjem uništeni mnogi gradovi i sela, tako da je na tom području nastala prava pustoš. Slično su stradali i Kostajnica, Dubica, Gradiška, Derventa i Brod, Brčko i Bijeljina, koji su bili potpuno uništeni. I u Posavini pobijeno je mnogo muslimana, a koji su ostali živi, pobjegli su u unutrašnjost zemlje. U samoj bitci kod Dervente palo ih je 7.000. Teške gubitke imali su muslimani i u Podrinju, napose u Zvorniku i okolini, oko kojih se vodila ljuta borba, neuspjela za tursku vojsku. U tom ratovanju muslimani su i sami palili svoje utvrde i uništavali domove i imanja, a onda selili dalje u unutrašnjost. Tako su oni napustili Posavinu, a veoma se smanjilo muslimansko naselje i u Pounju, oko Prijedora, Majdana i Kamengrada. Posavinu od Save do rijeke Bosne nisu muslimani kasnije, osim u manjim iznimkama, ni naseljavali ratarskim stanovništvom, nego su obnovili samo gradove i trgovišta. Iz Zvornika i okoline uspjele su u tom ratovanju 4.000 muslimana preseliti u Sarajevo, tako te je muslimansko naselje u zvorničkom Podrinju osim samom borbom bilo u to vrijeme oslabljeno i tom seobom.

Odmah u početku vojevanja upućena je u Bosnu velika seoba muslimana iz svih susjednih krajeva, koje je turska vojska gubila. U prvom redu bili su to prebjeci iz Mađžarske, koji su iz te zemlje bježali u dvije struje: jednom na Banat i Srbiju, a drugom preko Save u Bosnu. Ubrzo iza njih navalili su bježati u Bosnu i mnogo-

brojni muslimani iz Slavonije, Like i Dalmacije. Jedan dio slavonskih muslimana, osobito iz Srijema, prebacio se u Srbiju, a oni iz okoline Kotora i Dubrovnika naselili su se u susjednu Hercegovinu, najviše u Mostar, Trebinje, Bileću i Gacko. Glavne su skupine uspjele da se nasele u njima najbližim krajevima Bosne oko Gradačca, Gračanice, Majevice, Tuzle, Zvornika, Srebrenice, Kladnja, Visokoga, Žepča, Tešnja, Zenice i Maglaja, kamo su došli mnogobrojni muslimani iz Mađarske i Slavonije, onda u Pounju i Posanju, gdje su novi neseljenici bili iz Like i sjeverne Dalmacije. Cetina, Radobilja, Imotski i Vrgorac dali su novo muslimansko naselje Glamoču, Livnu, Duvnu i Grahovu. Cijela ta seoba izvođena je u vrlo teškim prilikama, te su naseljenici imali i na putu i u novom naseljavanju u ratnoj nevolji i u nerodnim godinama, kakve su bile 1689. i 1690., i uz kugu, koja je u Bosni izbila za toga rata, velike gubitke. Ipak su oni donijeli nove snage starom muslimanskom naselju, koje je u nekim krajevima bilo prorijeđeno. Osobito su tom seobom bili pojačani muslimani u Pounju, gdje su oni u ratnoj nevolji izvanredno mnogo ljudi izgubili. Osnažena su u velikoj mjeri i muslimanska naselja u istočnoj Bosni, u kojoj su Tuzla, Gračanica i Kladanj dobili muslimansku većinu.

Gotovo u isto vrijeme počele su i seobe iz Bosne u druge susjedne krajeve. Vršili su ih katolici i grčkoistočni, koji su tražili nove domove izvan turskoga područja. Oni su selili u Slavoniju, Hrvatsku, Dalmaciju, već prema položaju svoga naselja. Veći dio seobe katolika zapsan je u suvremenim izvješćima, a i većina naseljenja grčkoistočnjaka opisana je ili je jasna prema drugim prilikama. Sve te seobe bile su dobro vođene, a uređivale su ih ili vojne ili upravne vlasti, te su i smještane po određenoj osnovi ili na vojna ili komorna područja. U Dalmaciju vodili su seobe katolika njihovi svećenici, opet u dogovoru s tamošnjim vlastima. Cijela ta migracija iz Bosne nije svršena za jednu, dvije godine, nego je trajala sve do tridesetih godina 18. st., a bila je uvjetovana različitim promjenama ratničkih i političkih prilika u Bosni.

Seobe katolika u to vrijeme uzele su velike razmjere. Može se pouzdano izračunati, da je iz Bosne tom seobom otišlo 70.000 katolika, dvije trećine cijeloga katoličkoga naselja. U seobi sudjelovali su manje više svi katolički krajevi, ali je uglavnom iselila Posavina, njeno bliže zaleđe, Pobosanje, istočni dio zemlje i Pounje, sve područja, u kojima je katolika najviše i bilo. Broj iseljenika lako se može dobiti prema popisu katoličkih župa biskupa Olovčića iz 1675. i broju katolika u Bosni iz početka 18. st. Prema Olovčiću bilo je u istočnoj bosanskoj Posavini 16.675 katolika (u Brki 1926, Tramošnici 6301, Crkvištu 1915, Modriči 4120, Korenitoj, u bijeljinskom području, u blizini Koraja, 1418 i u Biloj 995), od kojih će koja tisuća biti i sa zemljišta s lijeve strane Save oko Babine Grede, Županjega Blata i Drinovaca, koje je spadalo u crkvenoj organizaciji pod franjeve konventa modričkoga. Derventska Posavina imala je 10049 katolika (Radunjevac 1609, Vasiljevo Polje 930, Majevac 860, Dubočac i Vinska 2000, Derventa 1200, Seočanica 1400 i Kuzmodanj 2050), a područje, što ga danas zauzimaju Prnjavor i Gradiška, 13204 (Gradiška 7000, u tom su broju i neka mjesta u slavonskoj strani oko Stare Gradiške, Livač 1649, Orubica 1705, Lišnja 1180 i Zablatje, zapadno od ušća Ilove u Ukrinu kraj potocića Mamulovca, 1670). Toj Posavini valja pribrojiti i područje Tuzle, koje je imalo u tri župe 6761 katolika (Soli 1200, Gradovrh 1400, Dragunja 4161), tako da je na tom cijelom zemljištu bliže Savi oko 1675 bilo 46689 katolika. U tom istom smjeru ležalo je i

katoličko naselje u desnom Pounju i Posanju i oko Banjalučke Kozare. Na tom području bilo ga je u to vrijeme 14253, i to u Pounju i Posanju 11153 (Dubica 1000, Bihać 200, Majdan 4200, Ljubija 893, Dragotinja 1800, Vodičevo 2500, Kozarac 560), a u Kozari 3100 (Banja Luka 1200, Motike 700 i Dragočaj 1200). Prema tome može se reći, da je usko zemljište uz Unu i Savu od Blagaja (Bihaća) do Bijeljine imalo pred veliko ratovanje s kraja 17. st. oko 50.000 katolika. U početku 18 st., kada su se poslije karlovačkoga mira prilike i u Bosni smirile, na cijelom tom zemljištu od Drine do Une postojala je samo jedna župa, i to u Tuzli, pod koju je spadalo jedno 100 kuća, raštrkanih od Tuzle do Save. Cijela ostala Posavina imala je tako malo katolika, da se među njima nisu mogle župe održati. U zapadnom dijelu bile su dvije župe, u Banjoj Luci i Motikama, obje jake, ali ograničene samo na prvu okolinu župnoga središta. Takvo je stanje zatekao 1708. generalni komesar fra Ivan de Vietri. Od 1741–1744. popisane su župe katolika prvi put u 18. st. u Bosni, te se iz toga popisa vidi jasno razvitak katoličkoga naselja u tome prvome razdoblju 18. st. U istočnoj Bosni oko Brčkoga i Gradačca prema jedno 14.000 katolika od g. 1675. bilo ih je g. 1741. samo 2452, u Tuzli i oko nje samo 1292 prema 6761, oko Dervente 1623 prema 10.049, na gradišćanskom i prnjavorskom području nisu g. 1741. zabilježeni nikakvi katolici, a u cijelom Pounju i Posanju našlo ih se u dvije župe, Vodičevu i Sasini, samo 1249 prema 11153 od 1675. Jedino Banja Luka i njena okolina imali su gotovo toliko katolika, koliko ih je bilo pred veliko ratovanje. Može se, dakle, utvrditi činjenica, da je s kraja 17. st. iz bosanske Posavine i Pounja i njihova prvoga zaleđa nestalo preko 50.000 starosjedilaca katolika. Nešto je od toga broja stradalo i u ratnoj nevolji, ali su uglavnom ti bosanski starosjedioci prešli preko Save i naselili se na od Turaka oslobođenom zemljištu. Na isti taj način upoređivanja doći ćemo do zaključka, da su u Slavoniju gotovo sasvim iselili katolici iz Olova, Tuholja i Gostilje, mnogi Varešani, Očevci i Kreševci, Sarajevci, Visočani, a osobito Maglajci i Žepčani, svega jedno 10.000 porodica. Manje je selilo područje oko gornjeg Vrbasa, ali Kotoraca i Jajčana nalazimo na više mjesta po Slavoniji.

Razmjerno mnogo manja seoba provedena je iz jugozapadnih bosanskih krajeva, Poneretavlja i Popova polja. Otuda se selilo u oslobođenu Dalmaciju, te su stoga pritom i zahvaćeni više Livanjsko i Duvanjsko polje, Prozor i Kupres, Posušje, Ljubuški i Poneretavlje nego Popovo polje, kojemu je u blizini bilo dubrovačko područje. Najviše su u tom seljenju sudjelovali planinci od Rame do Livna i Posušja, koje su franjevci odveli u Cetinu, Oprominje, Zakrče i Zagoru. Nešto je Neretljana odselilo pri tom u Imotsko polje, u staru Gorsku župu i gornji dio Krajine. U toj seobi izgubili su jugozapadni dio Bosne, Broćno, Blato, Posušje, Rakitno i Ljubuški oko 1500 porodica, gotovo polovinu od svojega cijeloga katoličkoga stanovništva. Ali je i u to vrijeme seoba ostalo razmjerno mnogo katoličkoga naselja oko Gorice i Drinovaca i u lijevom Poneretavlju, u Dubravama, Hrasnu, Neumu i u Popovu polju, koje nije u većoj mjeri sudjelovalo u seljenju. Tu je u 18. st. prešlo oko 2500 katoličkih kuća, koje su sa ono 1500 katoličkih porodica sa desne strane Neretve i sa spomenutih planinskih polja u to vrijeme činili zdravu i naprednu osnovu, na kojoj su se katolički starosjedioci na tom tlu mogli uspješno dalje razvijati. Sa te svježje podloge poći će kasnije u 18. i prvog poli 19. st. mnogi raseljenici, koji će naseliti mnoge prazne dijelove Bosne. Šezdesetak tisuća bosanskih naseljenika, koji su se u svojoj seobi uputili

preko Save i Une, našli su na drugoj strani tih rijeka obilno prilike za svoje novo naseljenje. I u Slavoniji i u onom dijelu Hrvatske, koji su oni nastanjivali, ležali su mnogi krajevi ili pusti ili slabo naseljeni. Stoga su Bosanci i smješteni po velikom području, te nisu svagdje ostajali u skupu, iako su u velikim skupinama prelazili. Ipak su oni u tom naseljenju zahvatili četiri područja, na kojima su se uspjeli utvrditi u velikom razmjeru, te su na njima održali svoje značajke, ili su ih barem dijelom naturili zatečenim starosjediocima. Najveće je takvo područje spomenuti dio Slavonije od ušća Bosuta do Kobaša u dužinu i do Gorjana i Ruševa u dublinu. Na tom zemljištu naselilo se u jednom skupu najviše Bosanaca, a sudjelovali su pri tom istočna Bosna od Vareša i Olova, Kreševa i Žepča na sjever do međe derventskoga kotara i ušća Drine. Ta je skupina uspjela naturiti svoj govor većini starosjedilaca, te ga je zajedno s njima održala sve do danas. Iz nje je poveći broj raselica otišao i dalje prema Dunavu i Dravi, ali se je izgubio među starincima. Druga je skupina ona, koja je naselila u razmjerno velikom broju Požešku kotlinu, u kojoj je iza odseljenih muslimana ostalo mnogo prazna prostora. Ona je došla donekle iz istočnijih bosanskih krajeva, ali je uglavnom potjecala sa prnjavorskoga i gradišćanskoga područja, od Žepča, Maglaja, Kotora, Sarajeva i Kreševa, otkuda je vodio carski drum na Požegu. Ta je skupina dala mnogo naseljenika i Posavini, zapadno od Dubočca do Gradiške, kojima su na tom zemljištu upotpunili starosjedilačko naselje. Naseljenici iz te skupine već su bili u svom govoru nove akcentuacije, koja se razvila u zapadnom dijelu Bosne. Taj novi naglasak uspjeli su oni nametnuti i održati u tom požeškom kraju, u kojem su svoje staro naglašivanje očuvali jedino starinci oko Velike i Stražemana. Treća skupina naselila je područje jugozapadne Slavonije Gradiški i Požegi na zapad, Mašić, Rajić, Dragalić, Košutaricu, Jasenovac, Dubicu i druga sela oko njih, Bijelu Stijenu s okolinom, Pakrac i okolinu i Lijevo srednje i donje Poilovlje. Ona je ponešto naselja dala i desnom Poilovlju, Gariću, Kutini i Gračanici, a donekle i Počasamlju. Ipak joj je glavna snaga bila u jugozapadnoj Slavoniji, kojoj je davala prvo vrijeme u 18. st. i svoj biljeg. U toj skupini bilo je naselje iz gradišćanskoga područja, oko Dubice, ponešto iz Posanja i iz daljih južnijih krajeva. Donijeli su na novo zemljište iste govorne značajke kao i u Požešku kotlinu. Iz Pounja i Posanja bila je posljednja velika skupina, a ta je u jednom skupu naselila Dubicu s okolinom, Kostajnicu s okolinom i dijelom zemljište oko Petrinje i Sunje. Ti su naseljenici došli pod imenom Madžara, koje su nosili pod Turcima kao oznaku stare političke pripadnosti. U manjim skupinama, u nekoliko porodica ili pojedinački naselili su se mnogobrojni Bosanci i po drugim slavonskim krajevima, a ponešto i po istočnom dijelu Hrvatske. Razmjerno mnogo došlo ih je u Pobosučje, Pobiđe i u Podravinu. Iako su preko Save i Une prešli u velikom broju, ipak se ta snaga doseljenih Bosanaca nije na novom tlu razvijala onako, kako bi se to očekivalo. Njih su odmah u seljenju zahvatile ratne nevolje, dvije, tri nerodne uzastopne godine, teške kužne bolesti, veliko siromaštvo ratom iscrpljene zemlje, i najposlije vlastita neimaština, jer su selili uglavnom bez većega pokretnoga imutka. Stoga je među njima bio u prvim deseticama 18. st. vrlo velik pomor, koji je zatro mnogo porodica i snizio njihov razmjer prema starosjediocima.

Grčkoistočnjaci selili su u to vrijeme iz Bosne na isti način, u iste krajeve i gotovo u istim strujama. Broj njihovih naseljenika bio je još veći nego onaj katolika, te je bio iznosio i preko 80.000. Samo u Pounje, u okolinu Gline, Topuskoga,

Vrgina Mosta i Petrinje iselilo je u toj seobi do 25.000, a petnaestak tisuća prešlo je u Liku, Krbavu i okolinu Slunja i Vojnića. Oni su prelazili i u sjevernu Dalmaciju, ali u mnogo manjem broju. Veliki brojevi grčkoistočnih Bosanaca preselili su u to vrijeme u Moslavinu, Garić, okolinu Bjelovara, Grđevca, Grubišnoga Polja, Pakraca, Daruvara, Virovitice, Požege, Gradiške, Đakova, Orahovice, Osijeka, Vukovara i Šida. Dolazili su iz svih krajeva Bosne, a osobito iz Posavine, njena zaleđa, iz Podrinja, od Banjaluke, Kotora i Tešnja. U Liku, Krbavu, Dalmaciju, desno Pounje i Baniju selili su iz svih dijelova zapadne Bosne. Kada je onda ta velika migracija bosanskih katolika i grčkoistočnjaka u početku 18. st. prestala, ostali su sjeverniji, zapadni i sjeverozapadni dijelovi Bosne sa malo stanovništva. U cijelom bosanskom naselju prevladali su u velikom razmjeru muslimani, koji su bili velika većina u svim dijelovima zemlje. Mnogi iseljeni krajevi ostali su gotovo bez kmetova, tlo je ležalo neobrađeno, a šiprag i šuma počeli su se širiti po njemu. Tada je 1733 udarila u Bosnu strašna kuga, koja je pomorila mnogo svijeta, a taj put osobito muslimanskoga. Poslije te kuge počinje treće razdoblje razvitka bosanskoga naselja. U Bosnu navaljuju od toga vremena novi doseljenici. Oni dolaze jedno sami, a s druge strane mame ih svim sredstvima gospodari zemlje, koji trebaju kmetova. Struje novih naseljenika idu u to vrijeme opet s juga i jugozapada, od Drine, od Pive, Tare i Lima, od Zete i Morače, koje na stari otvor dovode mnogobrojne grčkoistočne Vlahe. Oni naseljuju mnoge prazne zemlje i u Posavini i njenu zaleđu, u Podrinju, i prodiru i prema sjeveroistoku u Povrbasje, Posanje i Pounje. Ali ta jugozapadna struja dovela je i sasvim nove naseljenike. To su katolici sa planinskih polja Livna, Duvna, Prozora, a osobito iz Poneretavlja, Ljubuškoga, Posušja, od Rakitna i Imotskoga. Ta planinska polja, Poneretavlje, Posušje i Ljubuški još su prije kuge primili novih naseljenika iz Imotskoga polja, Vrgorca, Krajine, od Radobilje i Trilja, koji su njihovo naselje umnožali. Kako se vidi, Dalmacija je u seobi oko 1700. sama naseljavana, ali je ubrzo u početku 18. st. dala svoje naseljenike zemljištu, koje je prije toga nju naseljavalo. Taj proces traje onda kroz cijelo 18. st. i kroz velik dio 19. st. Dalmacija u svom dijelu dalje od mora, od juga do Zakrča, seli u to vrijeme u Hercegovinu i jugozapadnu Bosnu, uglavnom etapno, ondje umnožava stanovništvo, koje se onda opet dalje naseljuje po Bosni. Dalmatinci sele i izravno u središnje bosanske krajeve, Prozor, Fojnicu, Kreševo, Sarajevsko polje, Visoko, Žepče, Zenicu, Tešanj, a prodiru i u Tuzlu, Derventu, Gradačac i Brčko. Nešto stariji susedi sa jugozapada Bosne i Poneretavlja, Stoca, Hrasna, koje su potiskivali novi dalmatinski naseljenici, nešto opet ti Dalmatinci naselili su tako kroz 18. st. i u prvoj polji 19. st. i Bugojno, Travnik, Jajce, pojačali u katoličkom dijelu i Banju Luku i Kotor, prijedorsko i sansko područje i zapadnu Posavinu. Žepče je tada prozvano »Mala Dalmacija«. Množeći se izvanredno to hrvatsko naselje pokazalo je kroz to vrijeme veliku životnu snagu, koja je omogućila, da se tako raširi. Značajno je, da je ta katolička migracija ipak zahvatila u Bosni one krajeve, koji su uvijek imali katoličko stanovništvo. Ona nije upućivana u Srednje i Donje Podrinje, koje je trebalo novoga naselja, a ni u sjeverozapadnu Bosnu, praznu kroz veći dio 18. st. Tako je ono naselilo i daleku sjeveroistočnu Bosnu, Brčko, Gradačac, a osobito Derventu, kojima je ta migracija dala opet relativnu katoličku većinu, što su je

imali u 16. i 17. st. U područje Gradačca i Brčkoga izvedena je polovinom 18. st. i značajna seoba iz Slavonije. Izvršili su je Posavci od Gunje do Kopanice, koji su pedeset godina prije došli iz toga dijela Bosne. Oni su sa sobom donijeli i svoj govor, koji je za njih i danas karakterističan.

Tim seobama katolici su u Bosni naglo rasli. Prema dvadesetak tisuća (osim trebinjske biskupije) u početku 18. st. imali su oni na svršetku toga stoljeća već 90.000 čeljadi, a oko 1850. već i dvostruko. Daljnji razvitak njihov u 19. i 20. st. bio je naravnim porastom i novim doseljavanjem još snažniji.

U 18. st., a pogotovu u 19., grčkoistočnjaci su osim sa juga izvršili vrlo veliku i značajnu seobu u Bosnu i sa zapada, iz Like, Banije i sjeverne Dalmacije. Koliko ih je ona struja s juga u velikoj mjeri obnovila u svim dijelovima Bosne, ova ih je pojačala u zapadnom i sjeveroistočnom dijelu još mnogo više. Ta migracija izvođena je s mnogo ustrajnosti i žilavosti na zemljište, na koje se katolici gotovo nisu ni pokušavali nastanjivati. Ona je kroz 120 godina naselila desetak sjeverozapadnih kotareva, kojima je dala malone čist lički značaj, te na tome zemljištu prevladavaju danas lička nošnja i lički način života.

Tako su muslimani, koji su u početku 18. st. u Bosni imali veliku većinu, postepeno kroz 18., a osobito kroz 19. st., gubili taj razmjer. Njih je uza to u velikom postotku zahvatila u 18. st. nekoliko puta kuga, pogotovu ona iz 1782. I nekoliko veliki ratovi kroz 18. i 19. st. prorjeđivali su njihovo naselje, ali je ono razmjerno vrlo mnogo izgubilo i velikim seobama pod kraj 19. i u početku 20. st. Stoga se može i shvatiti njihovo slabije umnožavanje, koje ih je dovelo, ostavljene samo na prirodan porast, bez doseljavanja, što je katolike i grčkoistočne toliko pridiglo, na današnji razmjer u bosanskom stanovništvu. Ipak su oni i u 18. i 19. st. i dalje kroz 20. st. pokazali izvanrednu životnu snagu, koja im uvjetuje najbolji naravni porast.

Kroz 18. st. porastao je jekavski govor u istočnijim dijelovima Bosne u velikoj mjeri. On je zahvatio i starosjedioce muslimane i katolike, koji su ga primali u drugom i trećem razvitku. U 19. st. jekavski su postali i Kreševo i Fojnica, Tuzla, Gradačac, Gračanica, Brčko i Maglaj. Sarajevo i Sarajevsko polje u muslimanskom i donekle u katoličkom dijelu još čuvaju po koji ikavski oblik. Visočani muslimani i katolici i danas su kao i Žepčani na drugom stupnju razvitka, čuvajući ikavski izgovor u jednom od slogova. Inače su i starosjedioci muslimani i katolici i u istočnoj i cijeloj ostaloj Bosni sve do danas održali tipične čakavske neke elemente, koji ih razlikuju od doseljenih grčkoistočnjaka.

LIT.: E. Fermežin, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892; GLZM, Sarajevo 1907–9; *Starine*, XVII., XXXI., Zagreb 1885, 1918; R. Lopašić, *Spomenici hrv. Krajine*, I.–III., Zagreb 1884, 1885, 1889; Mijo Batičić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 1883; M. Vanino, *Croatia sacra*, VII., VIII., Zagreb 1934; *Glasnik biskupije bosanske i srijemske*, Đakovo 1887; T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II., Zagreb 1891; S. Zlatović, *Franovci države Presvet. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb 1888; J. Cvijić, *Naselja i poreklo stanovništva*, knj. I.—25, Beograd.

Stjepan Pavičić

BOSNIA: MIGRATIONS

SUMMARY

The paper is a reprint of a very informative review of migrations in Bosnia published almost 60 years ago. The author first notes that the [Slavic] population that first settled Bosnia spoke variants of the ikavian-čakavian dialect spoken also in neighbouring parts of Croatia (although the interrogative *ča* itself was not common). From the 13th century the jekavian-štokavian dialect expanded from the Southeast, from areas in modern Montenegro. This change was greatly due to immigration of Vlachs, who had adopted jekavian-štokavian. Although earlier Vlach immigrants had adopted the indigenous ikavian idiom, as well as associating themselves with Catholicism or with the Patarene Bosnian Church, later arrivals spoke jekavian-štokavian and adhered to Eastern Orthodoxy. In the 14th century the former group, living on both sides of the Neretva valley and in the Dinaric range, expanded to areas of Croatia, whereas the Eastern Vlachs had already established themselves on the left bank of the Drina river. By 1450 all Vlachs in Bosnia spoke jekavian-štokavian. In the 15–16th centuries the Ottomans favoured the settlement of Vlachs in Bosnia. The Vlachs served in Ottoman military structures, provided transportation services and were useful in the integration of conquered western and northwestern lands. In general, the establishment of Ottoman rule in Bosnia induced major changes in the population and in migration flows. The author divides this history into three periods. The first lasted from the initial Ottoman conquests to the wars of 1683–1699. At its start in the 15th century almost all Patarenes adopted Islam, especially in areas where the Bosnian Church was strong, but also in areas where Catholicism dominated, where some Catholics embraced Islam. Conversions of Catholics to Islam intensified in the 16th century and throughout the 17th, to a different degree in various regions: a) in Central Bosnia conversion was almost total, b) along the Sava river, where the Catholic Church was better organised, the population either adopted Islam or remained Catholic; c) in the West (in regions that had been part of Croatia), constant war, war losses and emigration had devastated the population, so that new Muslim settlers had to be brought in; the remaining local population converted to Islam, except a small group in Bihać that remained Catholic; d) along the Neretva the situation was similar to the one along the Sava. In this period, several migration flows intensified. The Ottomans had built many forts, around which commercial suburbs soon developed and evolved into prosperous towns. This stimulated urbanisation, especially of Muslims, and corresponding depopulation in areas near successful towns, such as Sarajevo (Vrhbosna) and Banja Luka. Also with the arrival of Ottoman rule, there was a lesser migration of Catholics to Croatia and more distant lands. A much more intense Muslim migration followed – i.e. during Ottoman expansion to parts of Croatia and also to Hungary, in accord with Ottoman policy Muslims were settled in newly acquired lands in order to consolidate the conquests. Bosnia was the only area in the region with a large Muslim population on which the Ottomans could count on for this purpose. As a result, in the 16th century and into the 17th two fifths of the Bosnian Muslim population emigrated to other lands. The least originated from Central Bosnia and the most from the North West and parts of the Drina Valley. To correct the loss, the Turks brought in large groups of Vlachs. All in all, by the late 17th century the Bosnian population included some 100.000 Catholics, 120.000 Eastern Orthodox Christians (mostly Vlachs) and 450.000 Muslims. The wars of 1683–1699 marked the beginning of the second migration period. The Muslims suffered heavy war losses, primarily in the North and in the Bosna river valley, along which the Austrian army had advanced to capture and burn Sarajevo, and also in West Bosnia (where 20,000 Muslims died in the wars). Yet as the Ottoman Empire lost areas in Croatia and Hungary, a great mass of Muslims, previously settled in these lands, moved to Bosnia. On the other hand, until the 1730s about 70,000 Catholics left Bosnia for contingent parts of Croatia. They were joined by 80,000 Orthodox Christians (who settled in Banija, Lika, Krbava, parts of Slavonia and North Dalmatia). Due to these changes, Bosnia became almost totally Muslim. However, in 1733 it was hit by a strong plague, which initiated the third migration period. This period, the 18th and early 19th centuries, saw large-scale migrations of Catholics from Dalmatia to South and Central Bosnia and all the way to the

Sava, and also new migrations of Vlachs and a return migration of Orthodox Christians from Croatia. The Catholic population rose from 20,000 at the beginning of the 18th century to 90,000 by the century's end and to twice this number by 1850. The increase of the Catholics and Orthodox Christians brought about a more balanced structure of the three Bosnian groups. This was further influenced by an absolute reduction of the Muslim population, which suffered losses in a new plague in 1782 and finally was effected by emigration abroad in the late 19th and early 20th century.

KEY WORDS: Bosnia, Bosnia and Herzegovina, history, migration, Ottoman Empire

Степан Павичич

БОСНИЯ: МИГРАЦИИ

РЕЗЮМЕ

Настоящая работа предлагает повторное издание чрезвычайно содержательного обзора миграций в Боснии, опубликованного около 60 лет тому назад. Вначале автор упоминает, что (славянские) народы, первыми населившие Боснию, говорили на варианте икавско-чакавского диалекта, который употреблялся также в соседних регионах Хорватии (хотя сама по себе вопросительная частица *ча* не была общей). Во всяком случае, с 13 века екавско-штокавский диалект начал распространяться с юго-востока, из областей современной Черногории. Эта перемена была во многом вызвана иммиграцией валахов («влахов»), принявших екавско-штокавский диалект. Хотя первые валахи-переселенцы приняли исконный икавский диалект, отождествив себя также с католичеством или с Патаренской Боснийской Церковью, поздние переселенцы говорили на екавско-штокавском диалекте, придерживаясь восточного православного вероисповедания. В 14 веке первоначальная группа, проживавшая по обеим сторонам долины реки Неретвы, в Динаридской области, расселилась в соседние области Хорватии, в то время как восточные валахи уже поселились на левом берегу реки Дрины. К 1450 году все валахи в Боснии говорили на екавско-штокавском диалекте. В 15–16 вв. Оттоманская империя покровительствовала валахам Боснии – валахи служили в оттоманских военных структурах, оказывали услуги по перевозкам, будучи чрезвычайно полезными в процессе интеграции завоеванных западных и северо-западных областей страны. Вообще говоря, установление господства Оттоманской империи в Боснии привело к большим переменам касательно и населения, и направлений миграции. Автор разделяет эту историю на три периода. Первый период продолжался с первоначальных оттоманских завоеваний до войн 1683–1699 гг. В начале этого периода в 15 веке почти все патарены приняли ислам, особенно что касается тех частей, где была сильна боснийская церковь; однако и в областях, где преобладало католичество, некоторые католики обратились на ислам. Обращение католиков на ислам усилились в 16 веке, оно продолжалось и на протяжении всего 17 века – в различной степени в различных областях: а) в центральной Боснии это обращение было почти поголовным, б) на территории по берегам реки Савы католическая церковь была более организована, так что население или приняло ислам, или осталось католическим, в) на западе (например, в областях, бывших частями Хорватии), постоянные войны и военные потери, а также эмиграция привели к разорению населения, что вызвало необходимость в переселении новых мусульманских иммигрантов. Хотя местное население осталось, оно было большей частью обращено в ислам, кроме небольшой группы в Бихаче, которая осталась католической, г) на территории по течению реки Неретвы положение дел было сходным ситуации, существовавшей и на территории вблизи р. Савы. В тот период некоторые направления миграций усиливаются. Оттоманская империя построила множество крепостей, вокруг которых вскоре развились торговые предместья, что привело к их превращению в процветающие города, неизвестные до того времени боснийцам. Все это стимулировало урбанизацию, особенно мусульман, сопровождаемая соответствующей депопуляцией в областях вокруг более успешных городов, таких, как, например, Сараево (Врхбосна) и Банья Лука.

Кроме того, с установлением османской власти уменьшилась миграция католиков в Хорватию и в более отдаленные страны. Последовала более интенсивная мусульманская миграция, – в течение более позднего периода в результате распространения оттоманского господства на области Хорватии, а также Венгрии в соответствии с оттоманскими законами мусульмане переселялись в завоеванные страны в целях закрепления территорий. Босния была единственной областью в том регионе с преобладающим мусульманским населением, на которую оттоманская империя могла рассчитывать в процессе осуществления своих целей. Как следствие этого в 16 и 17 веке две пятых части боснийского мусульманского населения эмигрировало в близлежащие страны. Наименьшая часть переселилась из центральной Боснии, а наибольшее число переселенцев пришло с северо-запада и из областей долины реки Дрины. Чтобы восполнить потери, турки заселили обезлюдившие области большими группами валахов. В общем и целом до конца 17 века боснийское население включало около 100.000 католиков, 120.000 восточных православных христиан (главным образом валахов) и 450.000 мусульман. Войны с 1683 по 1699 гг. отметили начало второго миграционного периода. В войнах мусульмане понесли тяжелые потери - в первую очередь на севере и в долине реки Босна, по берегам которой вела наступление австрийская армия с целью завоевания и уничтожения Сараево – а также в западной Боснии (где погибло 20.000 мусульман). Тем не менее, пока Оттоманская империя теряла завоевания в Хорватии и Венгрии, большая часть мусульман, которые ранее заселили эти области, переселилась в Боснию. С другой стороны, до 1730 гг. около 70.000 католиков покинуло Боснию, переселившись в хорватские области; к ним присоединилось 80.000 православных христиан (заселивших Банию, Лику, Крбаву, части Славонии и северной Далмации). В результате этих передвижений Босния стала почти полностью мусульманской. И все же в 1733 году Босния пережила губительную эпидемию чумы, с которой начался третий миграционный период. Этот период, то есть 18 и ранний 19 век был отмечен многочисленными миграциями католиков из Далмации на юг и в центральную Боснию, вплоть до реки Савы, а также новыми миграциями валахов и повторными миграциями православных христиан из Хорватии. Благодаря этой иммиграции и природному приросту населения число католиков увеличилось с 20.000 человек в начале 18 века до 90.000 в конце столетия, а затем удвоилось к 1850 году. Увеличение католического и православного христианского населения способствовало более сбалансированной структуре трех боснийских групп. На это обстоятельство в дальнейшем повлияло абсолютное сокращение мусульманского населения, которое уменьшилось в результате новой эпидемии чумы, разразившейся в 1782 году. И, наконец, влияние имела также эмиграция населения за границу, последовавшая в конце 19 и начале 20 века.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Босния, Босния и Герцеговина, история, миграция, Оттоманская империя